

Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta
Katedra knižničnej a informačnej vedy

DEJINY PÍSM A RUKOPISNEJ KNIHY

ZÁKLADY K PREDMETU
DEJINY KNIHY A KNIŽNÍC

Lucia Lichnerová
Marta Špániová

„Verba volent, scripta manent“

STIMUL
BRATISLAVA 2020

**DEJINY PÍSM A RUKOPISNEJ KNIHY: ZÁKLADY K PREDMETU DEJINY KNIHY
A KNIŽNÍC**

© Doc. Mgr. Lucia Lichnerová, PhD. a Mgr. Marta Špániová, PhD.

Afiliácia:

Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Katedra knižničnej a informačnej vedy

Recenzenti:

Doc. PhDr. Pavol Rankov, PhD.

Mgr. Milan Regec, PhD.

© **STIMUL a autorky**

Dielo je vydané pod medzinárodnou licenciou **Creative Commons CC BY-NC-SA 4.0** (vyžaduje sa: povinnosť uvádzať pôvodného autora diela; povinnosť odvodené dielo zdieľať pod rovnakou licenciou ako pôvodné dielo; len nekomerčné použitie odvodeného diela). Viac informácií o licencií a použití diela: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Vydavateľstvo:

STIMUL, Poradenské a vydavateľské centrum FIF UK, Bratislava

<http://fphil.uniba.sk/stimul>

1. vydanie

ISBN 978-80-8127-269-1 (PDF)

ISBN 978-80-8127-270-7 (EPUB)

Rozsah: 97 strán, 29 obrázkov, 1 príloha = 3,59 AH

O AUTORKÁCH

DOC. MGR. LUCIA LICHNEROVÁ, PHD.

email: lucia.lichnerova@uniba.sk

Doc. Mgr. Lucia Lichnerová, PhD. absolvovala štúdium nemeckého jazyka a literatúry a knihovníctva a vedeckých informácií so špecializáciou na historické knižné fondy na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v roku 1999. Od roku 2002 pôsobí na Katedre knižničnej a informačnej vedy ako odborná asistentka a od roku 2019 ako docentka so zameraním na výučbu predmetov orientovaných na dejiny knihy a knižníc, inkunábulistiku, dejiny knižnej distribúcie, autorského práva, spracovanie kultúrneho dedičstva, problematiku citovania, organizáciu poznania a mennú katalogizáciu.

Jej vedecko-výskumná činnosť sa sústreďuje na rôzne aspekty dejín knižnej kultúry v slovenskom a európskom meradle. Je autorkou vedeckej monografie „*Nemecká tlačaná kniha na slovenskom území do konca 17. storočia (1477-1699)*“, vysokoškolskej učebnice „*Úvod do autorského práva*“, vysokoškolských skript „*Písanie a obhajoba záverečných prác*“ a ďalších vedeckých a odborných štúdií publikovaných doma a v zahraničí.

MGR. MARTA ŠPÁNIOVÁ, PHD.

email: marta.spaniova@uniba.sk

Mgr. Marta Špániová, PhD. absolvovala štúdium latinského jazyka a literatúry a knihovníctva a vedeckých informácií so špecializáciou na historické knižné fondy na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v roku 1996. Od roku 2011 pôsobí na Katedre knižničnej a informačnej vedy ako odborná asistentka so zameraním na výučbu predmetov orientovaných na dejiny knihy a knižníc, dejiny typografického média, dejiny slovenského kníhtlačiarstva, organizáciu poznania, klasifikáciu a indexovanie, informačné jazyky a vecnú katalogizáciu.

Jej vedecko-výskumná činnosť sa sústreďuje na rôzne aspekty dejín knižnej kultúry - dejiny knižníc, vydavateľstva a kníhtlačiarstva 16. – 20. storočia na Slovensku a v Strednej Európe. Je autorkou viacerých vedeckých a odborných štúdií publikovaných doma a v zahraničí.

PREDHOVOR

Vysokoškolská učebnica *Dejiny písma a rukopisnej knihy* zhromažďuje základné poznatky k predmetu *Dejiny knihy a knižníc*, konkrétne k jeho prvej časti. Mapuje počiatky knihy od vzniku písma, písacích látok, písárskeho náčinia, farieb až po vznik prvých rukopisných kníh.

Učebnica je výsledkom sumarizácie a komparácie už publikovaných zdrojov k uvedenej problematike. Išlo pritom o množstvo domácich, zahraničných a vlastných zdrojov, ktorých zoznam je uvedený v zozname bibliografických odkazov. Prínosom učebnice je integrácia najaktuálnejších informácií, nová syntéza poznatkov, obrazový materiál a študijné úlohy, ktoré sa nachádzajú za každou kapitolou.

Cieľom prípravy vysokoškolskej učebnice bolo poskytnúť študentom ucelený text so základnými informáciami k problematike dejín písma, písacích látok, písárskeho náčinia a rukopisnej knihy bez nutnosti vyhľadávania roztrúsených poznatkov vo viacerých zdrojoch. Zároveň bolo našou ambíciou pripraviť rozsiahly autoevaluačný materiál, pomocou ktorého bude možné si získané poznatky overiť – správne riešenia úloh sa nachádzajú v prílohe učebnice.

Učebnica je primárne určená študentom predmetu *Dejiny knihy a knižníc*, ale môže byť zaujímavá aj pre študentov rôznych historických študijných programov, knihovníkov, muzeológov či ďalších nadšencov dejín knihy.

Predhovor k učebnici zakončujeme citátom, ktorý nás viedol pri jej písaní:

„Na ceste od minulosti k budúcnosti beží písmo, spevnenie zážitkov, odpútané od pôvodcu, výtvor existujúci sám o sebe. Písmo, úhladný záznam skutočnosti, v pradávne dar bohov, premenlivé ako sám život“.¹

Bratislava, október 2020

Autorky

¹ KADLEC, V. Na okraj knihy. In: LOUKOTKA, Č. *Vývoj písma*. Praha: Orbis, 1946, s. 5-6.

OBSAH

1	Vznik a vývoj písma	9
1.1	Predstupne písma	11
1.2	Vývojové etapy písma	12
1.2.1	Obrázkové písma – piktogramy	15
1.2.2	Pojmové písma – ideogramy	16
1.2.3	Fonetické písma	17
1.2.3.1	Hieroglyfické písma	18
1.2.3.2	Klinové písma	19
1.2.3.3	Čínske písma	21
1.2.3.4	Fenické písma	22
1.2.3.5	Grécke písma	23
1.2.3.6	Latinské písma	24
1.2.3.7	Hlaholika	25
1.3	Pisárske umenie v staroveku	26
1.4	Pomocné vedy historické a písma	27
1.5	Úlohy	28
2	Písacie látky	36
2.1	Archeologické látky	36
2.1.1	Kameň	36
2.1.2	Hlina	36
2.1.3	Omietka	39
2.1.4	Kov	39
2.2	Prechodné látky	39
2.2.1	Voskové tabuľky	39
2.3	Paleografické látky	40
2.3.1	Palmové listy	40
2.3.2	Papyrus	45
2.3.3	Pergamen	46
2.3.4	Papier	48

2.4	Úlohy.....	49
3	Pisárske náčinie a farby	52
3.1	Úlohy.....	55
4	Rukopisná kniha – kódex.....	57
4.1	Kódex.....	57
4.1.1	Pôvod a druhy.....	57
4.1.2	Stavba kódexov	60
4.1.3	Výroba kódexov a pisárske umenie	64
4.1.4	Zaujímavosti.....	67
4.1.4.1	Najväčší kódex	67
4.1.4.2	Najmenší kódex	68
4.1.4.3	Manipulácia s kódexmi a ich čítanie	69
4.1.5	Anatómia kódexov	70
4.1.6	Dizajnové prvky kódexov a súvisiaca terminológia.....	73
4.1.7	Kódexy a Slovensko.....	78
4.2	Úlohy.....	81
	Záver.....	87
	Zoznam bibliografických odkazov.....	89
	Správne riešenia úloh	95
	Kapitola 1	95
	Kapitola 2	95
	Kapitola 3.....	96
	Kapitola 4.....	96

Nemôžeme povedať, že by sa dejinám písma a rukopisnej knihy doteraz venovala zanedbateľná pozornosť, práve naopak. Či už v zahraničí alebo na Slovensku vzniklo v dávnejšej aj bližšej minulosti niekoľko monografických prác, ktoré sa venujú dejinám knihy. Niektoré z nich sú zamerané všeobecne na celú problematiku, iné sa koncentrujú na čiastkové oblasti, ako napr. na knižnú ilustráciu, dejiny písma, kódexy a pod.

Medzi všeobecne zamerané publikácie, z ktorých vychádza táto učebnica, patria skôr staršie monografické práce od Jozefa Špetku *Dejiny písma a knihy*², Zdeňka Tobolku *Kniha, její vznik, vývoj a rozbor*³ a zahraničné monografie *Die Geschichte des Buches*⁴, *The Birth of the Codex*⁵ alebo *Buchkunde: Ein Überblick über die Geschichte des Buch- und Schriftwesens*⁶. Bohatú zbierku prác k dispozícii máme k čiastkovým problémom dejín knihy. Môžeme sem zaradiť mnohé domáce a zahraničné práce týkajúce sa vzniku a vývoja písma, ako napr. *Dejiny a vývoj nášho písma*⁷, *Vom Felsbild zum Alphabet*⁸, *Stručný vývoj písma*⁹, *The mystery of Alphabet*¹⁰, *Písmo: paměť lidstva*¹¹, *Písmo – pamět lidstva*¹², *Vznik a vývoj písma*¹³, *5000 let písma*¹⁴, *Vývoj písma*¹⁵. Veľmi podrobnou prácou ku dejinám písma je bezpochyby Faulmannovo dielo *Illustrierte Geschichte der Schrift*¹⁶, ktoré síce patrí medzi vekovo pokročilé, ale systematické a obsiahle práce. Osobitnú skupinu prác tvoria tie, ktorých obsah sa venuje dejinám rukopisnej knihy v určitej geografickej oblasti – slovenskej, českej a pod. A napokon, nezanedbateľným

² ŠPETKO, J. *Dejiny písma a knihy*. 1.vyd. Bratislava: SPN, 1963.

³ TOBOLKA, Z. *Kniha, její vznik, vývoj a rozbor*. Praha: Orbis, 1949.

⁴ THIEL, H.P. *Die Geschichte des Buches*. Mannheim: Bibliographisches Institut & F.A. Brockhaus AG, 1996.

⁵ ROBERTS, C.H. a T.C. SKEAT. *The Birth of the Codex*. London: Oxford University Press, 1987. ISBN 0-19-726061-6.

⁶ FUNKE, F. *Buchkunde: Ein Überblick über die Geschichte des Buch- und Schriftwesens*. VEB, 1963.

⁷ HÚŠČAVA, A. *Dejiny a vývoj nášho písma*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, 1951.

⁸ FÖLDES-PAPP, K. *Vom Felsbild zum Alphabet: Die Geschichte der Schrift in ihren frühesten Vorstufen bis zur modernen lateinischen Schreibrift*. Stuttgart: Belser, 1966.

⁹ ČAPKA F. a K. SANTLEROVÁ. *Stručný vývoj písma*. Brno: Masarykova univerzita, 1994.

¹⁰ TAGANOV, I. N. *The mystery of Alphabet: Ancient model of Time*. Saint Petersburg: TIN, 2018. ISBN 978-5-4492-0000-6.

¹¹ JEAN, G. *Písmo: paměť lidstva*. Bratislava: Slovart, 1994.

¹² JEAN, G. *Písmo - pamět lidstva*. Bratislava: Slovart, 1987. ISBN 80-7145-114-2.

¹³ PRŮŠOVÁ, J. *Vznik a vývoj písma*. 2. přeprac. vyd. Praha, 2017. ISBN 978-80-7521-046-3.

¹⁴ KÉKI, B. *5000 let písma*. Praha: Mladá fronta, 1984.

¹⁵ LOUKOTKA, Č. *Vývoj písma*. Praha: Orbis, 1946.

¹⁶ FAULMANN, K. *Illustrierte Geschichte der Schrift*. Wien; Pest; Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1880.

podkladom pre napísanie skript boli aj mnohé terminologické slovníky, konkrétne: *Encyclopaedia Beliana*, *Encyklopedie knihy*¹⁷, *Describing Medieval Manuscripts*¹⁸, *Catalogue of illuminated manuscripts*¹⁹, *Glossary of Terms*²⁰ či *OLDIS*²¹.

Učebný materiál týkajúci sa problematiky skript vznikol zatiaľ len k dejinám písma pod názvom *Dejiny_pisma*²²; iný, ucelený učebný materiál k tejto problematike v slovenskom a českom prostredí neexistuje. Z tohto poznania vznikol cieľ zostaviť komplexný učebný materiál, sústreďujúci poznatky na jednom mieste a poskytujúci mnohé autoevaluačné úlohy.

Učebnica je rozdelená do niekoľkých kapitol. V prvej sa venujeme vývoju písma ako základného predpokladu pre zaznamenávanie ľudských poznatkov, ako prostriedku ľudskej komunikácie, ktorého skutočnému vzniku predchádzali viaceré limitované systémy „písma“. Kapitola venujúca sa vývoju písma mapuje jeho vznik od predstupňov písma až po skutočné komplexné systémy písma zameriavajúc sa predovšetkým na špecifiká jednotlivých systémov z pohľadu znakov, smeru písania a písacej látky.

Druhá kapitola mapuje písacie látky – od archeologických (kameň, hlina, lístie a pod.), cez medzistupeň (voskové tabuľky) až po paleografické (papyrus, pergamen, papier). Jednotlivé písacie látky sú charakterizované v kontexte ich vzniku, spôsobu nanášania textu, výhod a nevýhod, ktoré viedli k objavovaniu nových písacích látok.

V tretej kapitole sa sústreďujeme na písárske náčinie a predstavujeme základné komponenty na písanie, kam patrili rylec, pencillus, pero, kalamár, olovko, penovec, atrament a farby.

Štvrtá kapitola je priestorom pre vniknutie do sveta rukopisnej knihy – kódexu, ktorý chápeme predovšetkým ako rukopisnú pergamenovú knihu stredovekého obdobia

¹⁷ VOIT, P. *Kodex. Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. 1. vyd. Praha: Libri, 2006. Bibliotheca strahoviensis. Series monographica, II. ISBN 8072773127.

¹⁸ *Describing Medieval Manuscripts*. *Medieval manuscripts blog* [online]. British Library Board, [bez dátumu] [cit. 2016-05-05]. Dostupné na: <http://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2012/10/describing-medieval-manuscripts.html>

¹⁹ *Glossaries. Catalogue of illuminated manuscripts* [online]. ©The British Library, [bez dátumu] [cit. 2018-08-09]. Dostupné na: http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/glossary.asp?_ga=2.158287354.1748593145.1535365030-369064408.1535365030

²⁰ *Glossary of Terms* [online]. [bez dátumu] [cit. 2017-09-29]. Dostupné na: <http://www.library.manchester.ac.uk/inthebigynnyng/manuscript/English%20MSS%20Glossary.pdf>

²¹ *OLDIS* [online]. ABC-CLIO, ©2016 [cit. 2016-01-14]. Dostupné na: http://www.abc-clio.com/OLDIS/odlis_a.aspx

²² GAZDA, J. *Dejiny_pisma.pdf: učební materiály* [online]. Filozofická fakulta, podzim 2010 [cit. 2011-03-03]. Dostupné na: https://is.muni.cz/el/phil/podzim2010/RJA115/um/Dejiny_pisma.pdf

s literárnym obsahom, hoci to neznamená, že s inými typmi kódexov sa nestretávame aj v oveľa skorších obdobiach. V tejto časti definujeme kódex, identifikujeme jeho druhy z rôznych hľadísk, charakterizujeme stavbu kódexu a jeho dizajnové prvky, ako aj výrobu a čítanie kódexov.

Poslednú časť skrípt tvorí záver, zoznam bibliografických odkazov a príloha. Na konci každej kapitoly sa nachádza niekoľko úloh, ktoré sú doplnené bohatým obrazovým materiálom, v niektorých prípadoch s prelinkovaním na súvisiace videozáznamy alebo iné online zdroje. V prílohe skrípt sa nachádzajú správne riešenia jednotlivých úloh zoradené podľa kapitol.

1 VZNIK A VÝVOJ PÍSMO

Pri definovaní písma sa stretneme s rôznymi výkladmi v závislosti od jednotlivých vedných disciplín. V rámci dejín knihy môžeme písmo charakterizovať ako:

- sústavu grafických znakov vnímateľných zrakom (v širšom zmysle aj hmatom), ktorá sa dá použiť na komunikovanie všetkých (a akýchkoľvek) myšlienok (myslenia) v priestore a čase, a ktorá čiastočne alebo v úplnosti zachytáva (aj) zvukovú stránku jazyka.

Pod písmom rozumieme znaky, ktoré majú slúžiť trvalému zaznamenávaniu myšlienok a skutočnosti. Písmo je prostriedok ľudskej komunikácie pomocou vizuálnych znakov, ktoré tvoria určitý systém. Existujú *limitované* alebo *komplexné systémy písma*. *Limitované systémy* písma majú vysoký stupeň neurčitosti, pretože v nich neexistuje pevná súvislosť medzi znakom a významom, ktorý zastupuje²³. „Výklad limitovaného systému písma nie je závislý od jazyka, jeho úlohou je vyvolať predstavu, následne vyjadrenú jazykom.“²⁴ Patria sem napr. piktogramy, ideogramy a mnemogramy. *Komplexné systémy* písma zaznamenávajú akúkoľvek jazykom vyjadrenú myšlienku. Súvislosť medzi znakom a slovom, slabikou, hláskou alebo samohláskou je fixná – komplexné systémy písma preto môžu byť *slovné*, *slabičné* alebo *abecedné*. Porozumenie písma si vyžaduje poznanie jazyka.

Vznik limitovaných systémov písma môžeme datovať už do obdobia 15. – 10. tisícročia p.n.l., kým komplexné systémy písma sa objavujú neskoršie: približne okolo 4. tisícročia p.n.l. Vznik písma (a textu vôbec) sa spočiatku nepovažoval za ľudský vynález. Mnoho národov pripisovalo objavenie písma bohom, a tak podľa starovekých Egyptanov objavil písmo boh Thovt, Škandinávci pripisovali vznik písma bohovi Odinovi, Hebreji prorokovi Mojžišovi, Abrahámovi, atď.²⁵ Na vývoj písma (jeho tvar, smer písania, spôsob zaznamenávania a pod.) mali vplyv mnohé **faktory**. Medzi najvýznamnejšie môžeme zaradiť:

1. písacie látky a písacie náradie,
2. kultúrnu tradíciu určitej jazykovej oblasti,
3. slohový názor určitého obdobia,
4. politickú a spoločenskú potrebu,
5. individualitu tvorcu,

²³ GEORGES, J. *Písmo - pamäť ľudstva*. Bratislava: Sloart, 1987. ISBN 80-7145-114-2.

²⁴ [BARAN, I.]. *Tlačové písma* [online]. [Prešov], [bez dátumu] [cit. 2019-12-11]. Dostupné na: <http://www.ivob.sk/poznamky/GDM1/pismo.pdf>

²⁵ Původ abecedy a fénické písmo. *Psychologie chaosu* [online]. 2017 [cit. 2019-09-09]. Dostupné na: <https://www.psychologiechaosu.cz/puvod-abecedy-fenicke-pismo/>

6. potrebu rýchlosti vyhotovenia zápisu.²⁶

Obr. 1 Thovt – jeden z bohov písma²⁷

²⁶ PRŮŠOVÁ, J. *Vznik a vývoj písma*. 2. přeprac. vyd. Praha, 2017. ISBN 978-80-7521-046-3, s. 9-10.

²⁷ Zdroj obrázka: Thovt – Abydos. *Mystický Egypt* [online]. SSK, 2011 [cit. 2020-01-03]. Dostupné na: <http://mystickyegypt.blogspot.com/2011/02/staroegyptsky-buh-thovt-s-hlavou-ibise.html>

1.1 PREDSTUPNE PÍSMA

Za predstupne písma, ktoré vznikali už v období mladšieho paleolitu (15. – 10. tisícročie p.n.l.), považujeme:

- mnemogramy,
- petrogramy a petroglyfy,
- jaskynné maľby²⁸.

Mnemogramy, petrogramy a petroglyfy môžeme pomenovať aj ako tzv. *predmetové* (*predmetné*) „písmo“²⁹, v ktorom sa reč (správa) nevyjadrovala pomocou zvuku, ale predmetu.

PREDSTUPNE PÍSMA		
mnemogramy	petrogramy	jaskynné maľby
• <i>vlastnícke značky</i> • <i>calculi</i> • <i>vrubované palice</i> • <i>spravodajské palice</i> • <i>reťaze z mušlí</i> • <i>domové znamenia</i> • <i>uzlové značky (kipu)</i>		

Obr. 2 Predstupne písma

Mnemogramy slúžili ako pomôcky na zapamätanie (smeru, počtu a pod.), príp. na vyjadrenie súhlasu / nesúhlasu. Môžeme sem zaradiť:

- a) *vlastnícke značky* – používané hlavne u chovateľov dobytku na jeho vlastnícke označenie vypaľovaním do kože. Slúžili aj na označenie iných vecí, ktoré človeku patrili; ich forma bola vysoko individuálna záležitosť.
- b) *kalkuli (calculi)* – značky na kameňoch slúžiace na zapamätanie počtu a počítanie,
- c) *vrúbkované palice* – vrúbky na paliciach slúžiace na zapamätanie počtu. Často sa používali na vyjadrenie podĺžnosti – rozlomením palice s rovnakým počtom vrúbkov pre dĺžníka aj veriteľa, slovensky (z maďarčiny) *rováš*

²⁸ ŠPETKO, J. *Dejiny písma a knihy*. 1.vyd. Bratislava: SPN, 1963.

²⁹ KÉKI, B. *5000 let písma*. Praha: Mladá fronta, 1984.

- d) *spravodajské palice* – využívané austrálskymi domorodcami ako forma posolstva a verifikácia správy, ktorú priniesol posol³⁰,
- e) *reťaze z mušlí* – používané v západnej Afrike a u severoamerických Indiánov³¹ ako forma „korešpondencie“. Z počtu mušlí, ich zafarbenia a umiestnenia bolo možné vyčítať jednoduchú odpoveď (áno / nie), ale aj iné stručné vyjadrenia (láska, priateľstvo, nepriateľstvo a pod.),
- f) *domové znamenia* – slúžili ako značky staviteľa alebo prvého majiteľa domu,
- g) *uzlové značky (kipu)* – značky Inkov, ktoré slúžili na počítanie a odovzdávali sa s ústnym posolstvom. Značky sa viazali na šnúru z rákosia alebo trstiny, ktorá bola rozdelená na hlavnú šnúru a vedľajšie šnúry. Tým vznikali uzlíky, pomocou ktorých boli Inkovia schopní počítať³².

Petrogramy vznikali nakopením kameňov; informačné posolstvo záviselo od vopred dohodnutého významu usporiadania. **Petroglyfy** vznikali tesárskymi zásahmi dlátom na kamene.

Jaskynné maľby vznikali spočiatku ako kresby na skalách, ktoré sa postupne vzhľadom na ich nestálosť (vystavením nepriazni počasia) presunuli do jaskýň. Predpokladáme, že prvé maľby vznikli už pred 35-50-tisíc rokmi (podľa malieb v španielskej Altamire). Existovali viaceré dôvody vzniku jaskynných malieb – od zaznamenania reálneho pravekého života prostredníctvom rôznych zvieracích a ľudských výjavov až po využitie maľby ako dôkazu o úspešnom love. Zatiaľ nevieme s istotou povedať, či jaskyne s maľbami slúžili ako obydlia alebo boli len kultovými miestami. Maľby sa postupnou abstrakciou zjednodušovali a vznikli z nich piktogramy. Medzi známe zachované jaskynné maľby okrem španielskej Altamiry patrí napr. jaskyňa Lascaux v Španielsku (20-tisíc rokov).

1.2 VÝVOJOVÉ ETAPY PÍSMO

Vývojové etapy písma nie je možné presne ohraničiť, nakoľko sa prelínajú a názory v odbornej literatúre na presné datovanie vzniku jednotlivých druhov sa líšia. Aspoň približne môžeme vznik písma chronologicky usporiadať nasledovne³³:

³⁰ GAZDA, J. *Dejiny_pisma.pdf: učební materiály* [online]. Filozofická fakulta, podzim 2010 [cit. 2011-03-03]. Dostupné na: https://is.muni.cz/el/phil/podzim2010/RJA115/um/Dejiny_pisma.pdf

³¹ Tieto označujeme ako *wampum*; mohlo ísť o opasky alebo čelenky.

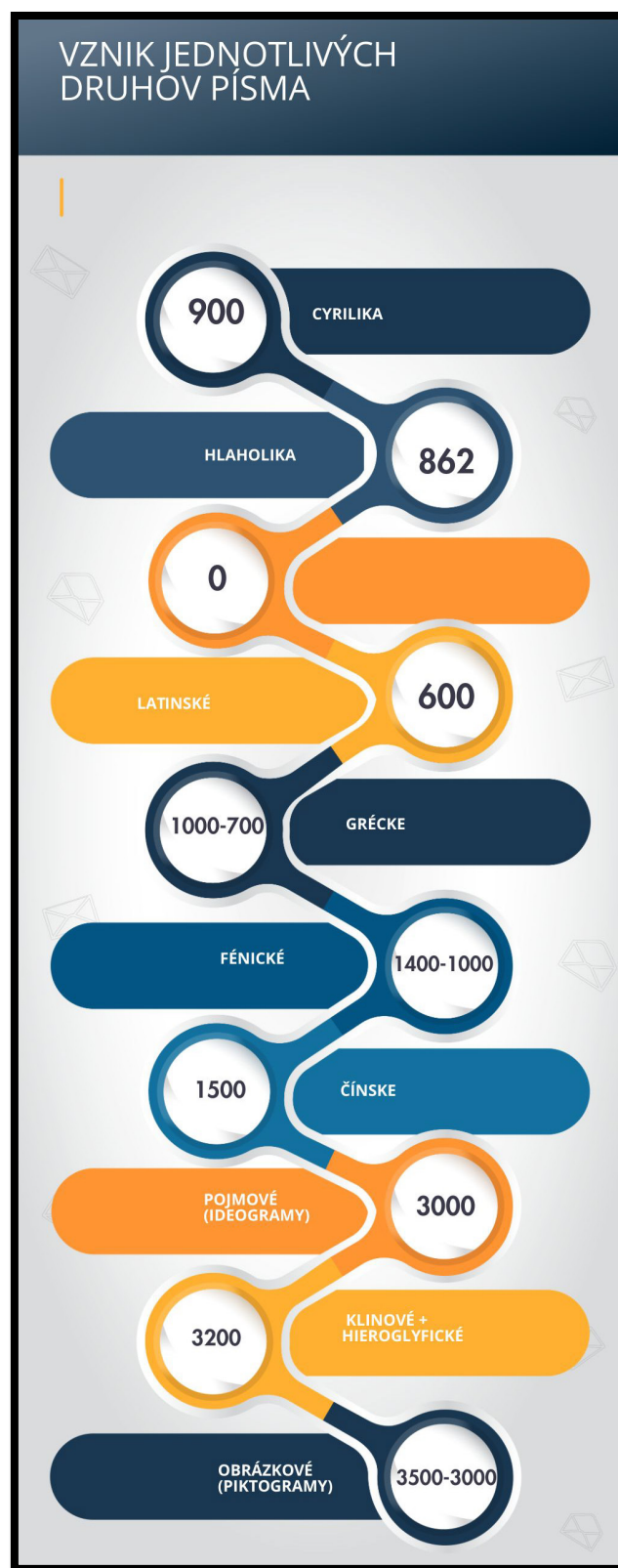
³² GAZDA, J. *Dejiny_pisma.pdf: učební materiály* [online]. Filozofická fakulta, podzim 2010 [cit. 2011-03-03]. Dostupné na: https://is.muni.cz/el/phil/podzim2010/RJA115/um/Dejiny_pisma.pdf

³³ *Vývoj abecedních písem* [online]. Brno: Masarykova univerzita [bez dátumu] [cit. 2019-09-27]. Dostupné na: <https://is.muni.cz/th/pfo4e/10236756/prezentace.pdf>

1. **Obrázkové písmo** (piktografické, 3500 – 3000 p.n.l.)
2. **Pojmové písmo** (ideografické, okolo 3000 p.n.l.)
3. **Fonetické písmo**³⁴ (slabičné, hláskové (abecedné)):
 - a) hieroglyfické písmo (3200 p.n.l.³⁵)
 - b) klinové písmo (3200 p.n.l.)
 - c) čínske písmo (okolo 1500 p.n.l.)
 - d) fenické písmo (1400 – 1000 p.n.l.)
 - e) grécke písmo (1000 – 700 p.n.l.)
 - f) latinské písmo (600 p.n.l.)
 - g) hlaholika (9. storočie n.l.)
 - h) cyrilika (9. storočie n.l.)

³⁴ Niektorí autori uvádzajú pred fonetickým ešte tzv. slovo-slabičné písmo, v ktorom časť znakov vyjadrovala slabiky a časť slová.

³⁵ Presné datovanie sa líši; niektorí autori uvádzajú obdobie 3200 – 3000 p.n.l.

Obr. 3 Vývoj písma (infografika)³⁶

³⁶ Zdroj obrázka: autorka.

1.2.1 OBRÁZKOVÉ PÍSMO – PIKTOGRAMY

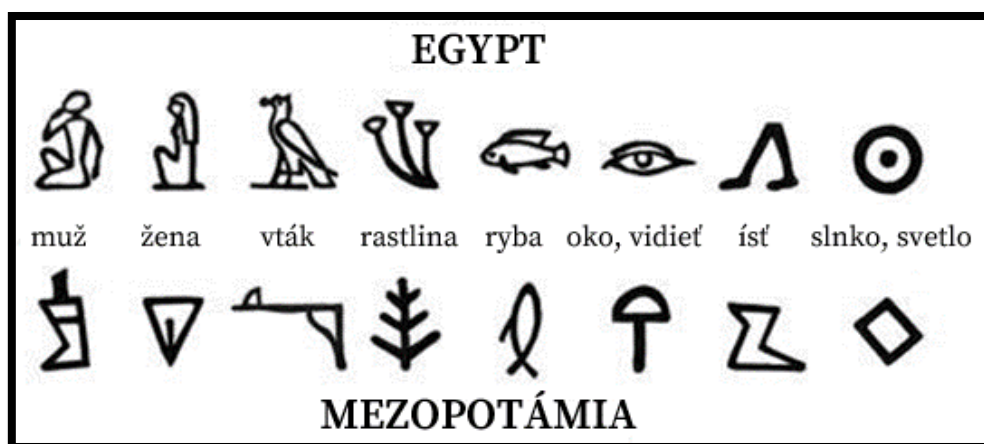
Piktografické písmo (piktogramy, piktografy) bolo primitívne písmo, v ktorom grafický symbol (obrázok) predstavoval predmet, aktivitu alebo jav – zmysel sa dal pochopiť bez znalosti jazyka. Piktogram znamená presne to, čo zobrazuje. Išlo o písmo, ktoré predchádzalo logografickému a ideografickému; písmo, ktoré nereprezentovalo jazyk, ale konkrétne veci. Obrázky neboli schematizované a nevzťahovali sa na jednotky reči. Nevýhodou tohto písma bolo veľké množstvo znakov; v protosumerskom písme ich odhadujeme na 1500³⁷.

Za pôvodcov tohto písma označujeme Sumerov v 4. tisícročí p.n.l. Piktogramy mohli plniť 5 účelov: slúžili ako milostné a lovecké oznámenia, zaklínacie formulácie, vojenské a politické oznámenia³⁸. Často im bola pripisovaná aj magická sila alebo boli používané ako tajný kód³⁹. Za písmo považujeme piktogramy z toho dôvodu, že napr. na rozdiel od jaskynných malieb nebolo ich cieľom vyvolať umelecký či rituálny zážitok, ale podať správu, posolstvo, komunikovať. Piktogramy sú ako hlavné médium písomnej komunikácie používané aj v súčasnosti, v niektorých neliterárnych kultúrach v Afrike a Oceánii. Zároveň sú využívané aj ako jednoduché obrázkové symboly v súčasných kultúrach.

³⁷ PILAŘOVÁ, A. *Písmo* [online]. ©2011-2012 [cit. 2019-01-14]. Dostupné na: <http://pismo.xf.cz/historie.html>

³⁸ LOUKOTKA, Č. *Vývoj písma*. Praha: Orbis, 1946.

³⁹ HALDEMANN, J. A brief history of pictograms and ideograms. In: *Saffron interactive* [online]. London, [bez dátumu] [cit. 2019-09-09]. Dostupné na: <https://saffroninteractive.com/a-brief-history-of-pictograms-and-ideograms/>

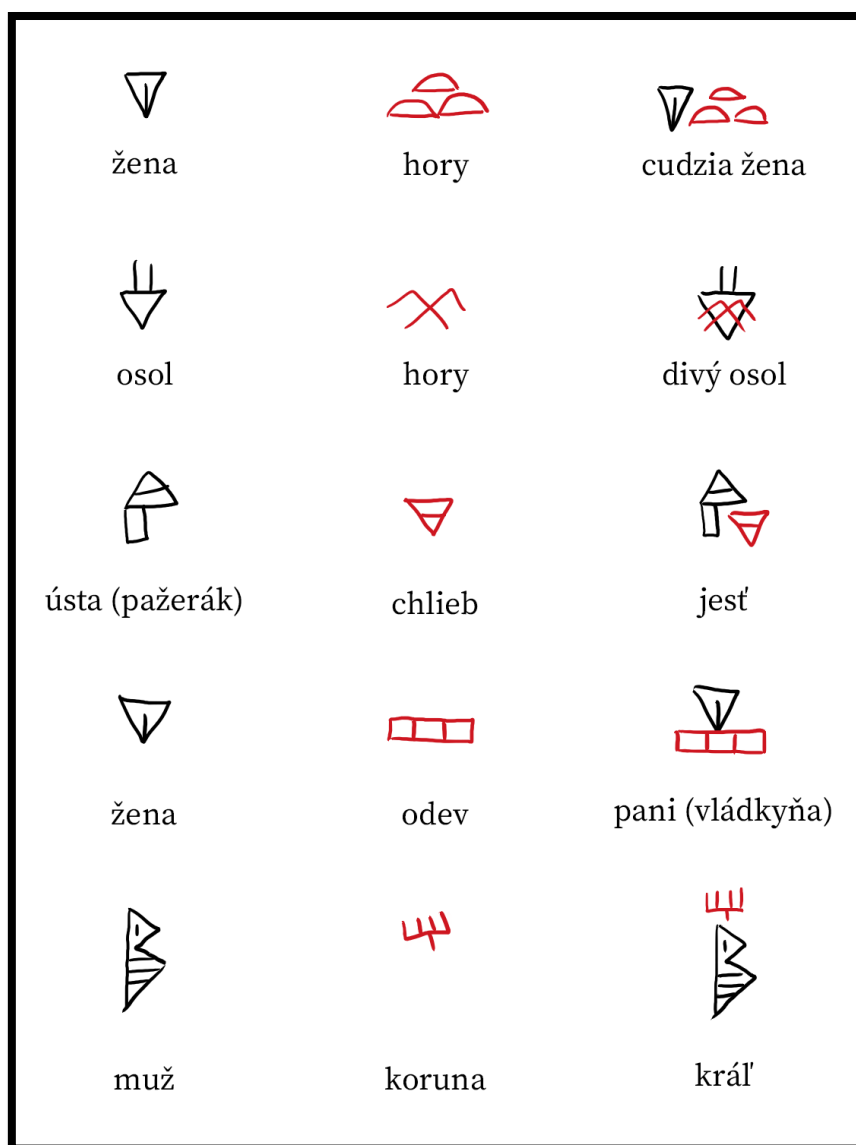
Obr. 4 Piktogramy v Egypte a Mezopotámii⁴⁰

1.2.2 POJMOVÉ PÍSMO – IDEOGRAMY

Ideogramy sa vyvinuli z piktogramov pripojením preneseného významu (splynutím obrazového znaku so svojím slovným významom) alebo ich spojením. Počet znakov sa znížil na 600. Kým piktogram označoval len predmet, ideogram predstavoval aj myšlienku, činnosť, pocity⁴¹ – napr. piktogram označoval len oko, ideogram aj činnosť – „vidieť“. Ideogramu môžeme porozumieť, len ak rozumieme pojmu, na ktorý sa vzťahuje – ideogramy bolo (a je) potrebné sa „naučiť“. Ideogram (ideograf) označoval aj pojmy či myšlienky, príp. vlastnosti súvisiace so zobrazeným predmetom (napr. obrázok nôh zobrazoval nohu, ale znamenal aj „chodiť, krok, pokrok“). Ide teda o písmo, ktorého znaky majú prenesený význam. Ideogramy preto mali na rozdiel od piktogramov schematizovaný a nie podobizňový charakter.

⁴⁰ Prepracované podľa: TAGANOV, I.N. *The mystery of Alphabet: Ancient model of Time*. Saint Petersburg: TIN, 2018. ISBN 978-5-4492-0000-6.

⁴¹ FÖLDES-PAPP, K. *Vom Felsbild zum Alphabet: Die Geschichte der Schrift in ihren frühesten Vorstufen bis zur modernen lateinischen Schreibschrift*. Stuttgart: Belser, 1966.

Obr. 5 Vznik ideogramov z piktogramov⁴²

1.2.3 FONETICKÉ PÍSMO

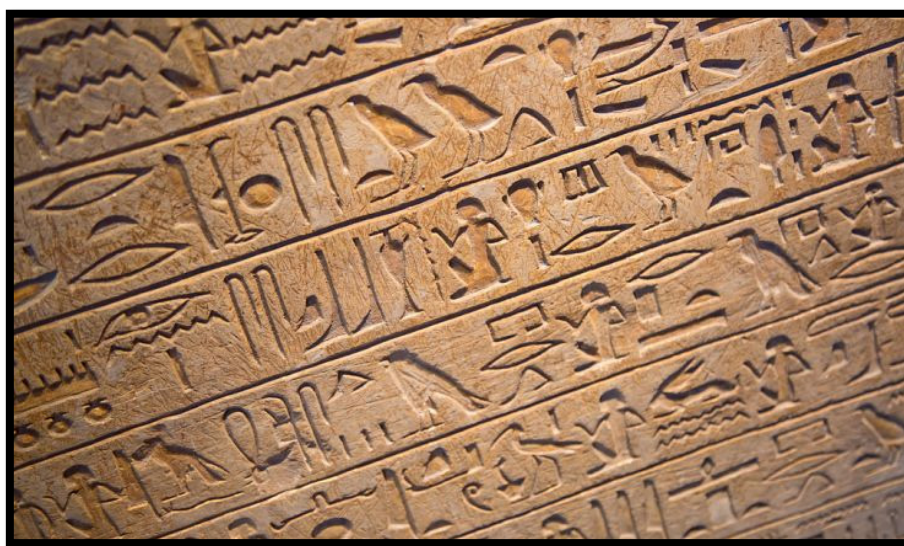
Písmo, kde jednotlivé **znaky predstavujú zvuky** – neznamenajú slová ani pojmy. Vzniklo rozložením slov na jednotlivé hlásky, príp. slabiky; znak sa už neviazal na predmet, ale na zvuk. Vyvinulo sa z piktogramov a ideogramov. Delíme ho na *slabičné, spoluhláskové a hláskové (pravé fonetické) písmo*.

⁴² Prepracované podľa: *Vývoj abecedných písem* [online]. Brno: Masarykova univerzita [bez dátumu] [cit. 2019-09-27]. Dostupné na: <https://is.muni.cz/th/pfo4e/10236756/prezentace.pdf>

1.2.3.1 HIEROGLYFICKÉ PÍSMO

Vzniklo v starovekom Egypte vyrezávaním okolo roku 3200 p.n.l. V súčasnosti nie je isté, či je staršie klinové alebo hieroglyfické písmo, prípadne, či tieto písma vznikali nezávisle alebo nie. Pri hieroglyfickom písme nešlo o jednoznačné fonetické písmo, ale o tzv. slovno-fonetické (logografické) písmo, pretože niektoré znaky mali obrázkový charakter a zaznamenávali slová, iné znaky vyjadrovali zvuky. Jednotlivé pojmy boli zobrazované prostredníctvom obrázkov – každé slovo malo svoj vlastný obrázok (ideogram alebo piktogram). Pokiaľ bol ideogram nejednoznačný, pripojil sa k nemu aj zvuk. V hieroglyfoch sa teda využívali tri druhy znakov: piktogramy, ideogramy a fonogramy (tieto vyjadrovali zvuk). Písmo obsahovalo približne 750 logogramov a 24 fonografických znakov pre niektoré spoluhlásky⁴³. Hieroglyfy sa vyrývali na steny a stavby, do hlíny; na papyruse bola napísaná iba *Kniha mŕtvych*. Hieroglyfmi sa písalo sprava doľava, abeceda mala 24 znakov bez samohlások⁴⁴, preto hovoríme, že hieroglyfy patria medzi *spoluhláskové písmo*. Neskôr sa zjednodušovali a vzniklo **hieratické** (kňazské) a **démotické** (ľudové) písmo. Písmo rozlúštil v 19. storočí francúzsky vedec J. F. Champollion.

- Najstaršia písomná pamiatka: kamenná doska **Rosetta** (196 p.n.l.)
- Najrozšírenejšie písomné pamiatky: **Knihy mŕtvych** (1300 p.n.l.)

Obr. 6 Hieroglyfy⁴⁵

⁴³ PRŮŠOVÁ, J. *Vznik a vývoj písma*. 2. přeprac. vyd. Praha, 2017. ISBN 978-80-7521-046-3.

⁴⁴ KÉKI, B. *5000 let písma*. Praha: Mladá fronta, 1984.

⁴⁵ SAWE, B.E. What Are Hieroglyphics? In: *WorldAtlas* [online]. ©2019 [cit. 2019-12-10]. Dostupné na: <https://www.worldatlas.com/what-are-hieroglyphics.html>

1.2.3.2 KLINOVÉ PÍSMO

Klinové písmo bolo abecedné a na rozdiel od hieroglyfov už obsahovalo aj samohlásky. Vzniklo okolo roku 3200 p.n.l. u Sumerov a tvorili ho znaky v podobe klinov pospájané čiarami, čím vznikalo zaznamenanie slov. Išlo o kombináciu čiar zakončených trojuholníkom, resp. znakom v tvare latinského písmena V. Klinovité znaky vznikali vtlačaním rydla z trstiny do vlhkej, neskôr na slnku vysušenej alebo vypálenej hlinenej tabuľky, čím vznikala klinovitá priehlbina. „Zriedkavejšie bývalo rydlo vyrobené z kosti alebo z kovu. Texty sa však nezaznamenávali len na hlinené klinopisné tabuľky, ktoré boli najrozšírenejšie, ale aj na hlinené a kamenné hranoly, valčeky a kužele, či na kamenné dosky a stĺpy, niekedy aj na vosk (v školách) či na kožu (teto- vanie otrokov). Znaky sa spočiatku zapisovali zhora nadol do zvislých stĺpcov rade- ných sprava doľava, neskôr do riadkov zľava doprava.“⁴⁶ Tabuľky, na ktoré sa písalo, boli spočiatku veľmi malé – 4 × 2,5 cm.

- Najstaršia písomná pamiatka: **Urucké tabuľky** (3200 – 3000 p.n.l.)
- Najstaršia literárna pamiatka: **Epos o Gilgamešovi** (2. tisícročie p.n.l.)

⁴⁶ Klinové písmo. *Encyclopaedia Beliana* [online]. [cit. 2019-09-06]. Dostupné na: <https://beliana.sav.sk/heslo/klinove-pismo>

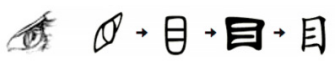
Obr. 7 Klinové písmo⁴⁷

⁴⁷ MYSLÍNOVÁ CEJPKOVÁ, P. *Sázka odhalila tajemství klínového písma* [online]. [bez dátumu] [cit. 2019-09-30]. Dostupné na: <http://vtm.e15.cz/sazka-odhalila-tajemstvi-klinoveho-pisma>

1.2.3.3 ČÍNSKE PÍSMO

Čínske písmo sa objavilo okolo r. 1500 p.n.l. Zaujímavosťou čínskeho písma je, že pokiaľ sa piktogramy z iných druhov písma postupným vývojom vytratil, v čínskom písme sa na dlhú dobu zachovali a dodnes tvoria základnú zložku mnohých komplikovanejších znakov. V čínskom jazyku jeden zvuk môže označovať viacero predmetov a javov, v závislosti od spôsobu jeho napísania. Aj keď v jednotlivých častiach Číny sa zvuky pre tie isté slová môžu navzájom líšiť a ľudia hovoriaci odlišnými dialektmi si spravidla nerozumejú, medzi znakmi sa nenachádzajú významnejšie rozdiely a písomná forma je tak univerzálna.

Každý znak čínskeho písma sa musí zapísať do štvorca a má predpísané poradie jednotlivých ťahov. Obyčajne sa skladá z kľúča (determinatívu, v čínštine nazývaného radikál), ktorý upresňuje jeho význam a zo základnej z fonetickej časti (fonogramu), ktorá asocjuje výslovnosť alebo zvuk. Takéto znaky sa nazývajú aj **ideofonografické zložené znaky** a popri piktogramoch, ideogramoch a z nich utvorených zložených znakoch predstavujú väčšinu súčasného čínskeho písma. Kým bežná čínština sa číta zľava doprava, historické texty a poézia sa čítajú zhora nadol a sprava doľava.

Piktogramy: – dlaň (shǒu)
 – oko (mù)
 – kôň (mǎ)
 – žena (nǚ)⁴⁸

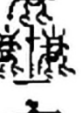
Ideogramy: 上 – nad 下 – pod 中 – stred

Asociatívny zložený znak: 手 + 目 + 看 – dlaň + oko = pozri (kàn)

Ideofonografický zložený znak: 女 + 马 + 妈 – radikál znak ženy (nǚ) + fonografický znak kôň (mǎ) = matka (mā)

⁴⁸ Spracované podľa Effective Chinese Characters Tutorial *Mandarinpedia* [online]. [bez dátumu] [cit. 2020-09-28]. Dostupné na: <https://www.mandarinpedia.com/effective-chinese-characters-tutorial/>

Čínske písmo sa v priebehu času menilo a podliehalo rôznym trendom, často bolo súčasne využívaných viac variánt písma. Napriek tomu si zachovalo silnú kontinuitu

	kôň	voz	ryba	prach	vidieť	
nápisy na vešteckých kostiach						1500 – 1000 p.n.l.
nápisy na bronzoch						1100 – 476 p.n.l.
veľké pečatné písmo						1100 – 476 p.n.l.
malé pečatné písmo						vznik od 4 st. p.n.l., prevládalo do 2 st. p.n.l.
úradnícke písmo						vznik od 5 st. p.n.l., rozšírené 221 p.n.l. do 220 n.l.
vzorové písmo						vznik 25 – 220 n.l., súčasná „tradičné písmo“
bežné písmo (kurzíva)						bežné písmo, rukopisná podoba vzorového písma
trávové písmo						vzniklo v čase úradníckeho písma, dodnes používané v kaligrafii a poézii
zjednodušené písmo						reforma postupne zavádzaná v ČĽR od roku 1959

Obr. 8 Premeny čínskeho písma v čase⁴⁹

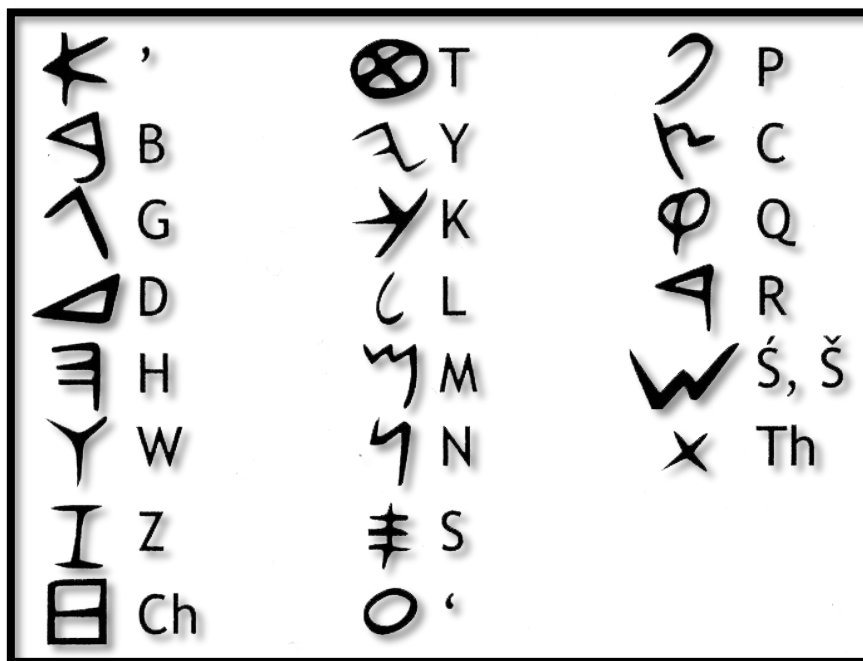
1.2.3.4 FENICKÉ PÍSMO

Vznik fenického písma je predmetom diskusií, pravdepodobne ale vzniklo z dôvodu zjednodušenia písania. Feničania poznali hieroglyfické aj klinové písmo, avšak rozvoj remesiel a obchodu ich donútil k vytvoreniu jednoduchšieho spôsobu zaznamenávania, ktorý by bol prístupný aj širším vrstvám obyvateľstva⁵⁰. Preto v rozmedzí rokov

⁴⁹ Znaký prevzaté z AGER S. Evolution of Chinese characters. *Omniglot*. [online]. [bez dátumu] [cit. 2020-09-28]. Dostupné na: <https://www.omniglot.com/chinese/evolution.htm>

⁵⁰ Fénické písmo. *Udalosti historie* [online]. 2012 [cit. 2018-08-07]. Dostupné na: <http://udalosti-historie.comehere.cz/index.php?article=12>

1400 – 1000 p.n.l. vzniklo fenické písmo. Bolo to (spolu)hláskové písmo, v ktorom existovali znaky pre všetky (spolu)hlásky a samohlásky sa dopĺňali až pri čítaní. Tvorila ho abeceda s 22 znakmi, písalo sa sprava doľava a slová neboli oddelené medzerami. Vyvinuli sa z neho ďalšie písma, napr. aj latinka; predpokladáme, že až 80% súčasných abecedných sústav sa vyvinulo práve z fenického písma.

Obr. 9 Fenické písmo⁵¹

1.2.3.5 GRÉCKE PÍSMO

Grécke písmo vzniklo v období 1000 – 700 p.n.l. z fenickej abecedy *obohatením o samohlásky*. Na rozdiel od fenického písma sa písalo zľava doprava (hoci spočiatku sprava doľava). Z aténskej abecedy sa neskôr vyvinula latinka. Prvé zachované texty v gréckom písme pochádzajú z 8. storočia p.n.l. Hoci fenická abeceda bola spoluhláskovou abecedou, samohlásky zohrávali v gréckom jazyku oveľa väčšiu úlohu, čoho výsledkom bolo doplnenie písma aj o samohlásky. Grécke písmo nebolo univerzálne; vznikali rôzne lokálne grécke abecedy s rozličnými znakmi.

⁵¹ Zdroj obrázka: Fénické písmo. *Udalosti historie* [online]. 2012 [cit. 2018-08-07]. Dostupné na: <http://udalosti-historie.comehere.cz/index.php?article=12>

1.2.3.6 LATINSKÉ PÍSMO

Vzniklo z gréckeho a etruského písma okolo roku 600 p.n.l. a vytvorili ho Latini (kmeň v Rímskej ríši, kde sa písmo aj používalo). Stredoveká latinka obsahovala gotické (ložené) písmo, ale aj kurzívu a bastardu (zjednodušené, tzv. menejcenné písmo⁵²). Neskôr sa vyvinula novoveká latinka, čo bolo humanistické písmo (čitateľnejšie ako ložená gotická latinka).

- Najznámejšia pamiatka v latinke na území Slovenska je nápis na trenčianskej skale **Laugarícium** z r. 179. Išlo o názov osady na území dnešného Trenčína. Voľný preklad textu na skale znie: *“Na počesť víťazstva cisárov a vojska, ktoré táborilo v Laugaríciu v počte 855 vojakov druhej légie dal vyhotoviť Maximianus, legát druhej pomocnej légie.”*⁵³

⁵² VOIT, P. Bastarda. *Encyklopédie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. 1. vyd. Praha: Libri, 2006. Bibliotheca strahoviensis. Series monographica, II. ISBN 8072773127.

⁵³ ŠIŠMIŠ, M. *Trenčín: vlastivedná monografia*. 1. Bratislava: Alfa, 1993. ISBN 80-05-01114-8, s. 41.

Obr. 10 Nápis na hradnej skale v Trenčíne – latinské písmo⁵⁴

1.2.3.7 HLAHOLIKA

Od 9. storočia Slovania používali písmo označované ako hlaholika. Išlo o prvé slované písmo zostavené na základe malej gréckej abecedy. Jeho vznik pripisujeme Konštantínovi Cyrilovi zo Solúna. „Hlaholské písmo zachytáva fonetické zvláštnosti staroslovienciny, jazyka našich predkov. Pôvodná hlaholika pozostávala z 38 znakov a vznikla z 24 grafém gréckej abecedy a 14 znakov neznámeho orientálneho písma.“⁵⁵ Z hlaholiky sa neskôr vyvinula **cyrilika** (na základe hlaholiky a gréckej majuskuly – veľkých písmen), ktorú používajú Rusi, Ukrajinci, Srbi, Bulhari. Najstaršia slovanská pamiatka v hlaholike: **Kyjevské listy** (9. – 10. st.) Písané sú starou okrúhlou hlaholikou.

⁵⁴ Zdroj obrázka: autorka.

⁵⁵ Najstarší hlaholský text – Kyjevské listy – vznikol na Veľkej Morave. In: *teraz.sk* [online]. 2013 [cit. 2018-08-07]. Dostupné na: <http://www.teraz.sk/rok-cyrila-a-metoda/najstarsi-hlaholsky-text-kyjevske/46413-clanok.html>

Obr. 11 Kyjevské listy – hlaholika⁵⁶

1.3 PISÁRSKE UMENIE V STAROVEKU

„Pokiaľ v prvých štádiách písma je toto „umenie“ takmer výhradne majetkom kňazov a čarodejníkov, ktorí ho strážia ako tajomstvo náboženského charakteru, pozorujeme neskôr, že slovné písmo už opúšťa svätyne, prestáva byť prostriedkom rituálnym, vniká do palácov kniežat a do skladov prvých obchodíkov a odtiaľ si, samozrejme, v zmenenej podobe, razí cestu ku všetkým ľuďom“⁵⁷.

Najstaršie pisárske školy v staroveku zakladali už Sumeri v 3. tisícročí p.n.l. Pisárske umenie sa teda tešilo veľkej úcte aj v časoch starého Egypta – pisári mali v mestách vysoké postavenie. V Egypte pisári fungovali pod označením *caligraphos* (notári,

⁵⁶ Najstarší hlaholský text – Kyjevské listy – vznikol na Veľkej Morave. In: *teraz.sk* [online]. 2013 [cit. 2018-08-07]. Dostupné na: <http://www.teraz.sk/rok-cyrila-a-metoda/najstarsi-hlaholsky-text-kyjevske/46413-clanok.html>

⁵⁷ LOUKOTKA, Č. *Vývoj písma*. Praha: Orbis, 1946, s. 17.

pisatelia kníh), v antickom Ríme ako *librarius*, *antiquarius* a *chartularius*. Okrem nich existovalo aj povolanie rýchlopisca – pod názvom *notarius* (note = značka).

V staroveku slúžilo písmo na zaznamenávanie rôznych informácií – na vládne, hospodárske, administratívne, finančné, náboženské, ale aj magické účely. Slúžilo náboženskej, ale aj štátnej moci a obchodu, na zaznamenávanie nariadení, právnych predpisov, spisovanie obchodných zmlúv, využívalo sa aj na súkromné a praktické účely. Zvyšovanie úrovne písma a vzdelanosti prinášalo aj rozvoj literatúry: zaznamenávali sa aj príslovia, hymny na oslavu bohov a kráľov, bájky, historické príbehy, vedecké texty, texty o mágii, medicíne, ale aj o astronómii a kuchárskom umení.

V Egypte bol pisár jedným z dôležitých profesionálov, ktorý ovládal nielen písmo, ale aj aritmetiku; synovia pisárov väčšinou pokračovali v tradícii svojich otcov. Pisári zaznamenávali dane, ale aj sčítali obyvateľstvo či zapisovali stavebné projekty. Okrem toho kopírovali aj náboženské texty a zúčastňovali sa na živote v chrámoch – centrách náboženstva a poznania. Mnohí z nich sa stali kazateľmi a učiteľmi písania, nemuseli sa podieľať na manuálnej práci a platiť dane⁵⁸. Pisári v Mezopotámii a Egypte dokonca vytvorili literárny kánon⁵⁹, ktorý presne popisoval detaily pri odpisovaní textov. Jedným z nich bolo napr. používanie kolofónov (mena pisára a prepisovaného zdroja) s dodatkom: „Podľa originálu odpísané a skontrolované“, čo dokumentuje, že sa pisári snažili o presnosť a dokonalosť. Knihy, ktoré prepisovali a písali starovekí pisári, neslúžili len vyššie uvedeným účelom. S postupným šírením vzdelanosti sa okolo roku 3000 p.n.l. kniha stala objektom zberateľských vášní, čomu vďačíme za vznik prvých starovekých knižníc. Niektoré knižnice boli ukryté – tzv. chrámové alebo palácové a slúžili len elite (panovníkovi a kňazom), ale existovali aj knižnice súkromné či verejné. Najviac ich vznikalo v Mezopotámii, Egypte, Grécku a Ríme.

1.4 POMOCNÉ VEDY HISTORICKÉ A PÍSMO

Za pomocné vedy historické (PVH) označujeme tie disciplíny, ktoré pomáhajú pri výskume jednotlivých historických prameňov. Ide o súbor špeciálnych vedných

⁵⁸ WILLIAMS, J.R. Scribal Training in Ancient Egypt. In: *Journal of the American Oriental Society*. 1972, 92(2), 214-221. ISSN 0003-0279.

⁵⁹ THE OXFORD ENCYCLOPEDIA OF ARCHAEOLOGY IN THE NEAR EAST. Oxford University Press, 1996. ISBN 978-0195065121.

disciplín, ktoré slúžia na skúmanie a kritické hodnotenie prameňov historických vied. Tradične sa uvádza 10 PVH⁶⁰:

1. Paleografia – náuka o písme
2. Kodikológia – náuka o literárnych rukopisoch (najmä stredovekých)
3. Epigrafia⁶¹ – náuka o nápisoch
4. Diplomatika – náuka o úradných písomnostiach
5. Chronológia – náuka o spôsoboch merania času
6. Sfragistika – náuka o pečatiach
7. Heraldika – náuka o znakoch
8. Genealógia – náuka o rodových vzťahoch
9. Numizmatika – náuka o platidlách
10. Metrológia – náuka o mierach a váhach

Otázkami súvisiacimi s dejinami písma sa zaoberá **paleografia** a **epigrafia** (menej).

1.5 ÚLOHY

1. Ktorá z uvedených PVH sa zaoberá pečaťami?

- a) diplomatika
- b) paleografia
- c) sfragistika

2. Ktorá z uvedených PVH nemá súvis s dejinami knihy?

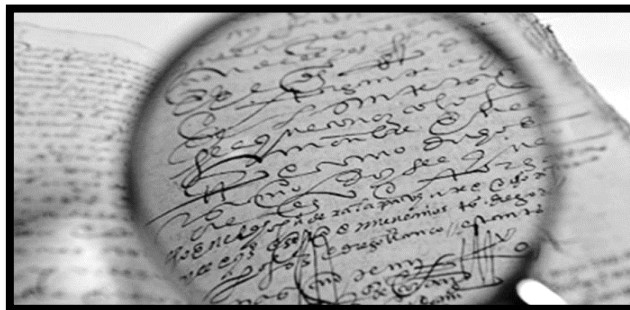
- a) paleografia
- b) kodikológia
- c) numizmatika

⁶⁰ HLAVÁČEK, I., KAŠPAR, J. a R. NOVÝ. *Vademecum pomocných vied historických*. Jinočany: H+H, 2004. ISBN 80-7319-004-4.

⁶¹ Šedivý (ŠEDIVÝ, J. et al. *Latinská epigrafia*. Univerzita Komenského v Bratislave: Bratislava, 2014) - považuje pôvodné označovanie tejto vednej disciplíny ako epigrafika za menej vhodné.

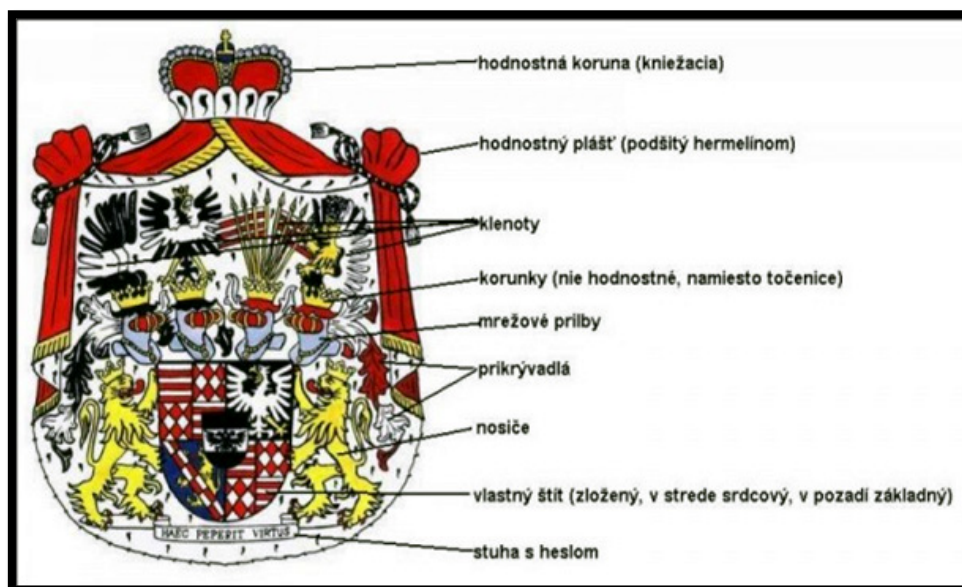
3. Ktorá z PVH sa viaže k nasledovnému obrázku⁶²?

- a) epigrafia
- b) metrológia
- c) paleografia

4. Ktorá z PVH sa viaže k obrázku⁶³?

- a) metrológia
- b) heraldika
- c) paleografia

⁶² Zdroj obrázka: Plataforma 9 [online]. ©Plataforma9, 2019 [cit. 2019-09-09]. Dostupné na:

<https://plataforma9.com/congressos/i-seminario-nacional-de-paleografia.htm>

⁶³ Zdroj obrázka: TURIK. R. Pomocné vedy historické I. – Heraldika. VALKA.CZ [online]. 2019- [cit. 2019-09-10]. Dostupné na: <https://www.valka.cz/12862-Pomocne-vedy-historicke-I-Heraldika>

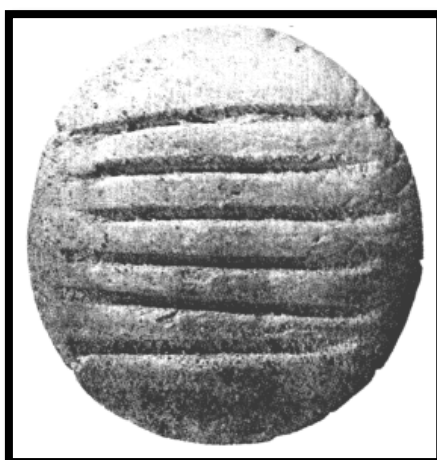
5. Ktorý z predstupňov písma označujú nasledujúce obrázky?

(a).....

(b)

(c).....

6. Pozrite si video <https://youtu.be/DxztsN84qEc> o doske z Rosetty a odpovedzte na otázky:

- a) Kedy vznikla doska a kde?
- b) Kde sa dnes nachádza?
- c) Pri akej príležitosti vznikol dekrét?
- d) V akom písme je zaznamenaný?

7. Prečítajte si preklad textu z Rosettskej dosky⁶⁴ a heslovite uveďte sedem oblastí, ktoré svojimi nariadeniami zlepšil Ptolemaios V.

Kamenná doska Rosetta (alebo Rosettská doska) je trojjazyčná doska vyhotovená v roku 196 p.n.l. Pomenovaná bola podľa miesta jej nálezu a dnes obsahuje 166 znakov. Dnes je vystavená v Britskom múzeu o rozmeroch cca 114 × 72 × 28 cm.

„Velkňazi, sluhovia boží, kňazi, ktorí vchádzajú do svätyne a obliekajú bohov, pisári svätých kníh, pisári domu života a ostatní kňazi, ktorí prišli z egyptských chrámov do Menoferu na slávnosť prijatia najvyššej hodnosti, ktorú dosiahol kráľ Ptolemaios žijúci večne, Ptahov miláčik, boh, ktorý vyšiel v žiari, ktorého dobrota je krásna, z rúk svojho otca, zhromaždeným v menoferskom chráme povedal:

Pretože kráľ Ptolemaios, žijúci večne, boh, ktorý vyšiel v žiari, ktorého dobrota je krásna, syn kráľa Ptolemaia a kráľovnej Arsinoé, bohov milujúcich otca, preukázal početné dobrodenia egyptským chrámom a všetkým tým, ktorí sú pod jeho kráľovskou mocou, súc bohom, synom boha a bohyne, súc rovným Horovi, synovi Eset, Usirovmu synovi, ktorý chránil svojho otca Usira, súc zbožného srdca voči bohom,

- *tým, že obdaroval celé vojsko, ktoré je pod jeho najvyššou úradnou mocou;*
- *tým, že znížil, alebo aj úplne odstránil dane a poplatky, ktoré boli zavedené v Egypte, aby vojsko a všetci ostatní ľudia boli šťastní počas jeho vládnutia;*
- *tým, že odpustil kráľovské nedoplatky, ktoré mali Egyptania a iní, podliehajúci jeho kráľovskej hodnosti, aj keď tvorili veľkú sumu;*
- *tým, že prepustil tých, ktorí boli uväznení, a tých, ktorí boli dlho obžalovaní;*
- *tým, že nariadil, aby zostali chrámom chrámové príjmy bohov, striebro a obilie, ktoré ľudia každoročne dávali svojim chrámom, podiely, ktoré bohom plynuli z viníc a sádov, a všetky ostatné veci, ktoré chrámom plynuli za jeho otca;*
- *tým, že nariadil ďalej, aby kňazi za svoje menovania za kňazov neplatili väčšie poplatky, ako platili až do prvého roku jeho otcovi;*
- *tým, že zbavil tých, ktorí boli v chrámových úradoch, každoročnej cesty do Alexandrie;*
- *tým, že rozkázal, aby neboli odvádzaní lodníci;*

⁶⁴ Preklad prevzatý z: LEXA, F. Veřejný život ve starověkém Egypte. I. Praha: ČSAV, 1955.

- *tým, že odpustil dve tretiny kráľovského plátna, ktoré bolo chrámami dodávané kráľovskému palácu;*
- *tým, že všetko, čo bolo dlho zanedbávané, uviedol do poriadku a postaral sa, aby sa riadne vykonávalo to, čo je vo zvyku konať bohom, a zároveň tak, aby sa k ľudu dostala spravodlivosť, ako to zaviedol Thovt najvyšší;*
- *tým, že ďalej rozkázal, aby tí, ktorí odišli z vojska, a ostatní ľudia, ktorí sa inak zúčastnili zmätkov čo prepukli v Egypte, aby sa vrátili do svojich domovov a aby im zostal ich majetok;*
- *tým, že sa všemožne staral o vyslané vojsko, jazdcov a loďstvo proti tým, ktorí prišli po súši a po mori bojovať proti Egyptu, a že dal mnoho striebra a obilia na to, aby chrámom a obyvateľom Egypta zadovážil pokoj;*
- *tým, že odpustil kráľovské nedoplatky, ktoré chrámy dlžili až do deviateho roku, aj keď to bolo veľké množstvo striebra a obilia, rovnako ako cenu za kráľovské plátno, ktoré chrámy boli povinné odvádzať s tým, čo odvádzajú kráľovskému palácu, a nepriznanú sumu, ktorá ostala nezaplatená po tom, ako zaplatili až do tohto obdobia;*
- *tým, že výsady patriace chrámom a výsady patriace Egyptu uzákonil podľa ich zvyklostí;*
- *tým, že venoval vela zlata, striebra, obilia a iných vecí Hapiho chrámu;*
- *tým, že dal vykonať nové práce, práce veľmi krásne;*
- *tým, že dal stavať chrámy, svätostánky a nové oltáre bohom;*
- *tým, že vela ďalšieho takéhoto dal urobiť, majúc srdce zbožného boha voči bohom;*
- *tým, že pátral po výsadách chrámov, aby ich dal v čase svojho panovania obnoviť, ako sa sluší. “*

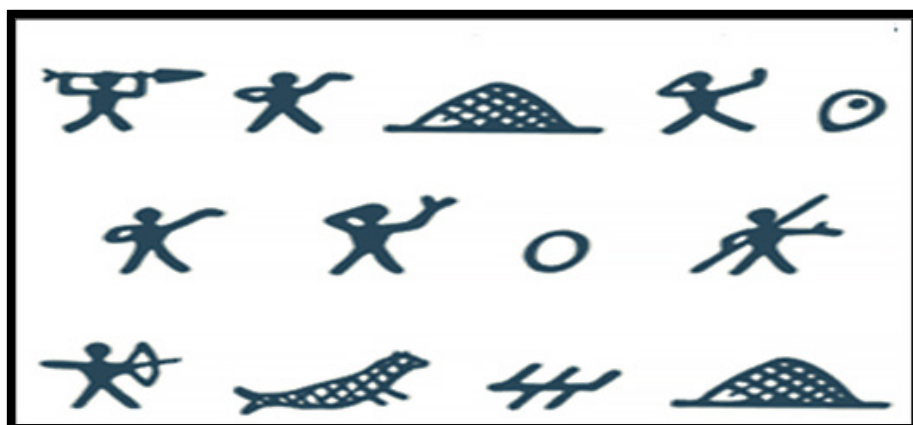
8. Doplňte definíciu:

- Písmo je sústava grafických na zachytenie.....
- Písmo je znázornenie jednotlivých alebo celých slov viditeľnými značkami.
- Písmo sú ryté, maľované, tlačené a iné grafické slúžiace na trvalé zaznamenávanie myšlienok a slov.
- Písmo zachytáva správu nezávisle od priestoru a

9. Prečítajte si informácie o *Knihe mŕtvych* – http://www.antroposof.sk/diela_pc/hemleben_egyptska_kniha_mrtvych_pc.pdf a vyberte správne údaje. Čo obsahovala *Kniha mŕtvych*?

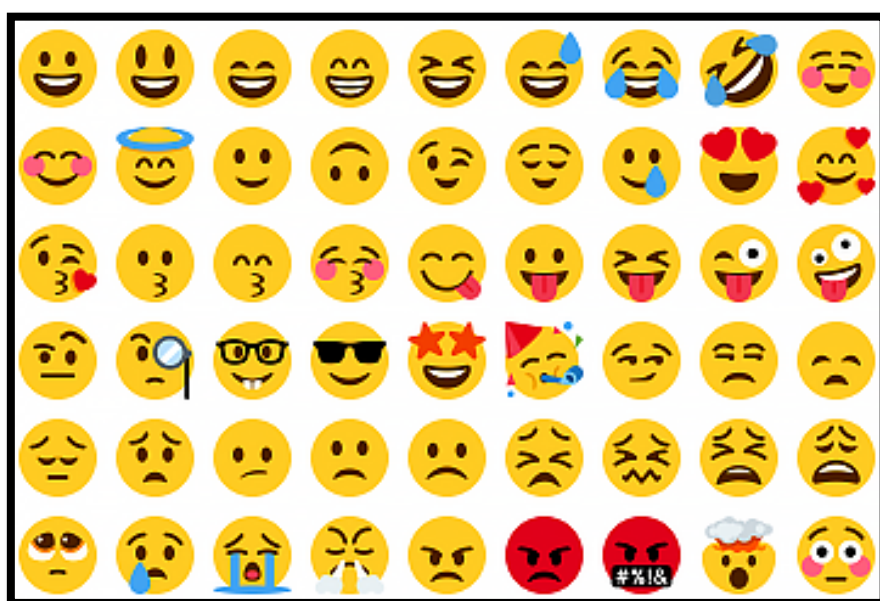
- návod na posmrtný život
- texty o knihách
- návod na oblečenie mŕtvych
- zaklínadlá vo zvitku používané na pohrebe
- texty zasväcujúce do tajomstiev posmrtného života

10. Ktorý druh „písma“ označuje nasledujúci obrázok⁶⁵? Pokúste sa vyrozprávať príbeh.

11. Ktorý druh „písma“ predstavujú dnešné emotikony?

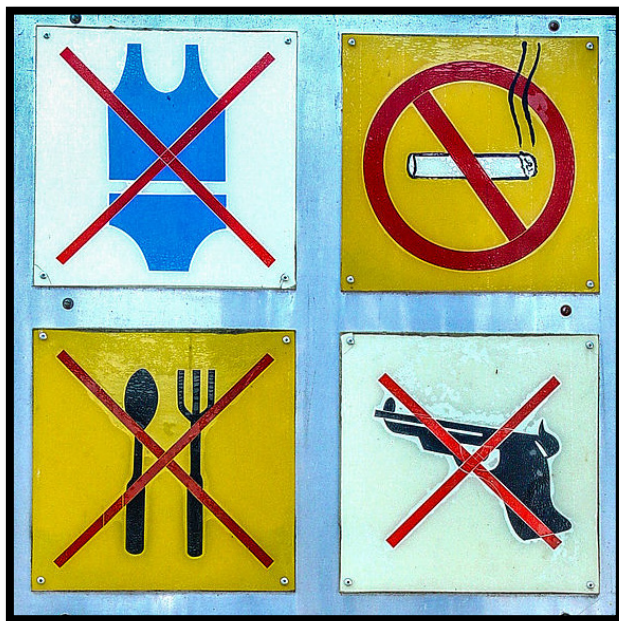
- a) piktogramy
- b) ideogramy

⁶⁵ Prevzaté z: Pictograms and ideograms. CSUN [online]. Northridge: ©California State University, [bez dátumu] [cit. 2018-08-04]. Dostupné na: http://www.csun.edu/~pjd77408/DrD/Art461/MotionLecture/Pictograms_Ideograms.htm

12. Značky uvedené nižšie sú:

- a) ideogramy
- b) piktogramy

13. Židovskí pisári používali pri kopírovaní Tóry určité pravidlá a procedúry⁶⁶.

Prečítajte si ich a pokúste sa doplniť chýbajúce slová:

- a) Na písanie sa môžu používať iba čisté zvieracie a dokonca aj na viazanie rukopisov.
- b) Každý stĺpec písania nemôže mať menej ako 48 a nie viac ako 60
- c) Atrament musí byť a musí mať špeciálny recept.
- d) Počas písania musí byť každé slovo vyslovené
- e) Vždy, keď pisári píšu, musia si utrieť pero a umyť celé svoje , kým napíšu najsvätejšie Božie meno, YHVH.
- f) Do tridsiatich dní sa musí vykonať, a ak opravy zaberú až tri strany, celý rukopis sa musí prepracovať.
- g) Písmená, slová a odseky sa museli a dokument sa stal neplatným, ak sa dve písmená dotýkali.
- h) Dokumenty sa mohli uchovávať iba na posvätných (synagógach atď.).
- i) Pretože nemohol byť zničený žiadny dokument obsahujúci slovo, boli uložené alebo pochované v genize⁶⁷.

⁶⁶ MANNING, S. Process of copying the Old Testament by Jewish Scribes. *Historian on the Warpath* [online]. ©2019 [cit. 2019-12-10]. Dostupné na: <https://scottmanning.com/content/process-of-copying-the-old-testament-by-jewish-scribes/>

⁶⁷ Geniza je v judaizme náboženská povinnosť súvisiaca s uchovávaním všetkých textov obsahujúcich Božie meno. Rovnakým pomenovaním sa označuje aj miesto, kde boli knihy uskladnené.

14. Prečítajte si o knihách mŕtvych a doplňte chýbajúce časti textu (výber: pre-kážky, hrobov, majetku, totožné, chodiť, naruby, pohrebe).

Knihu mŕtvych alebo *Kapitoly na vychádzanie do dňa* používali v starovekom Egypte ako návod na posmrtný život. Zachovala sa vo viacerých exemplároch; najrozsiahlejší a najbohatší na výzdobu je tzv. *Aniho papyrus* (pomenovaný po majiteľovi, neznámom hodnostárovi Anim). *Aniho papyrus* mal dĺžku 24 m a šírku 40 cm.

- a) Knihy mŕtvych boli ukladané do a obsahovali zaklínadlá.
- b) Nie všetky zaklínadlá sa používali na každom
- c) Knihy teda neboli , pretože každý si vybral zaklínadlá, ktoré sa mu najviac páčili.
- d) Výber zaklínadiel závisel od postavenia a zosnulého.
- e) Niektoré zaklínadlá boli bežné, iné netypické: preto mali niektoré napr. zabezpečiť, aby zosnulý vedel na druhom svete, iné mali napr. zabrániť, aby sa prevrátil
- f) Knihy mŕtvych neobsahovali zaklínadlá, ako oživiť mŕtvych, ale naopak, ako prekonať na druhom svete.

2 PÍSACIE LÁTKY

Predpokladom pre vznik rukopisnej knihy bol okrem vzniku písma aj vznik písacích látok a náčinia.

Písacie látky = látky, na ktoré sa písali (tlačili) nápisy a texty. Rozdeľujeme ich na:

- archeologické (prírodné),
- paleografické (umelé)⁶⁸.

2.1 ARCHEOLOGICKÉ LÁTKY

Archeologické látky sú tie, ktoré vytvorila príroda a človek ich používal nespracované, bez zásahu. Niektoré sa vyznačovali *tvrdosťou* (kameň, mramor, olovo, bronz, striebro, zlato), text sa tesal alebo ryl, preto sú skôr objektom epigrafických ako paleografických vied. Nepatrili medzi najstaršie látky; sem patrili *menej pevné materiály*, ako napr. lístie, palmové listy, lyko, kôra stromov, skarabeus, hodváb, drevo, bambus, tabuľky zo slonovej kosti, kosti, hlina, na ktoré sa písmo buď nanášalo alebo rylo. Na skarabea sa v Egypte vyrývali hieroglyfy ako amulety, pretože skarabeus patril medzi posvätných chrobákov nesúcich magické schopnosti.

2.1.1 KAMENŤ

Používali ho už Rimania pri tesianí do bralísk. Využíval sa na zhotovenie epitafov, dedikácií, zákonov, búl. Najstarší zákonník na svete vznikol v Starobabylonskej ríši za panovania Chamurappiho (1792 – 1750 p.n.l.). Dvestoosemdesiatdva zákonov bolo vytesaných klinovým písmom do čiernych čadičových kameňov. Zvyk vytesať dôležité zákony do kameňa sa z antiky preniesol aj do stredoveku.

2.1.2 HLINA

Využívala sa buď surová alebo pálená vo forme hlinených tabuliek. Tie sa objavili v Babylónii a v Asýrsku v Ninive 3000 p.n.l.; asi 20 000 hlinených tabuliek sa zachovalo v Ašurbanipalovej knižnici. Písmo sa rylo, ale aj maľovalo po oboch stranách na šírku,

⁶⁸ ŠPETKO, J. *Dejiny písma a knihy*. 1.vyd. Bratislava: SPN, 1963.

napr. na vázy a urny. Na písanie do vlhkej hlíny sa používalo trojuholníkové trstinové pero (*calamus*) a následne boli hlinené tabuľky vypálené. Bežný formát tabuľky bol 3 × 5 cm, čím dôležitejší bol text, tým väčšia bola tabuľka. Tabuľky boli popisované na obidve strany, podľa šírky s klinovým písmom. Zachovali sa vďaka tomu, že boli ťažko zničiteľné, odolávali živlom – ohňu a vode. Literárne diela väčšieho rozsahu boli napísané na niekoľkých tabuľkách, ktoré boli priebežne číslované a zaopatrené *incipitom* (úvodné slová textu vo forme: Tu začína...) a *kolofónom* (údaje o mieste vzniku, dátume, príp. autorovi). Používali sa až do 1. st. n.l. Osobitné využitie mali črepiny z hlinených nádob – využívali sa na krátke záznamy dennej potreby alebo aj ako volebné lístky. Zaujímavým spôsobom využitia hlinených črepín bol tzv. *ostrakizmus* (črepinový súd), počas ktorého sa na črepinu (*ostrakon*) napísalo meno toho, kto mal byť vyhnaný so starovekých Atén⁶⁹.

⁶⁹ Ostrakizovať = vylúčiť zo spoločnosti. Vylúčení boli obyvatelia ohrozujúci demokraciu alebo nebezpeční pre štát.

Obr. 12 Ostrakony nesúce mená Perikles, Kimon a Aristeides v Agorskom múzeu, Atény⁷⁰

⁷⁰ Zdroj obrázku: DALL'ORTO, G. File:1-3 - Stoà of Attalus Museum - Ostraka against Perikles, Kimon, Aristeides. In: *wikimedia.org* [online]. Nov 9 2009 [cit. 2020-07-30]. Dostupné na: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1-3 - Sto%C3%A0_of_Attalus_Museum - Ostraka_against_Perikles,_Kimon,_Aristeides - Photo_by_Giovanni_Dall%27Orto,_Nov_9_2009.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1-3_-_Sto%C3%A0_of_Attalus_Museum_-_Ostraka_against_Perikles,_Kimon,_Aristeides_-_Photo_by_Giovanni_Dall%27Orto,_Nov_9_2009.jpg)

2.1.3 OMIETKA

Nápisy sa písali aj na omietku, označujeme ich *graffiti*. Písmo sa rylo do stien alebo maľovalo štetcom čiernou farbou, ktorá bola ľahko zmazateľná. Neskôr boli steny na účely písania špeciálne upravené tak, že boli natreté sadrou alebo kriedou. Z omietkových nápisov sa zachovali napr. antické vyhlášky, ale aj súkromné nápisy.

2.1.4 KOV

V antike sa kov ako písacia látka používal zriedka. Pokiaľ áno, rylo sa na zlaté platničky, predmety dennej a luxusnej potreby, najmä však na olovo a bronz (Rím). Zhotovovanie písomností na olove a bronz bolo pomerne bežné, spomeňme napr. olovené tabuľky obsahujúce mená nepriateľov a magické formulácie alebo bronzové vojenské diplomy. Bronzové doštičky bývali, podobne ako voskové doštičky, zviazané kovovými očkami.

2.2 PRECHODNÉ LÁTKY

2.2.1 VOSKOVÉ TABUĽKY

Voskové tabuľky alebo doštičky (*tabulae*) sú prechodom medzi archeologickými a paleografickými látkami – išlo o drevené tabuľky potiahnuté vrstvou vosku. Objavili sa v Egypte už v 3. st. p.n.l, avšak boli vynálezom Grékov. Úplne najstaršia vosková tabuľka je už zo 7. st. p.n.l a obsahuje etruské písmo.

Do tabuliek sa rylo kovovým nástrojom, ktorý nazývame **rylus** (*stilus*). Ten bol na jednom konci plochý, čím sa vyrovnával vosk a mazalo písmo a na druhej mal ostrý hrot na písanie. Na voskových tabuľkách sa vyhotovovali len dočasné písomnosti, ako napr. záznamy z denného života, cvičenia a poznámky žiakov, testamenty, počtárske záznamy a pod.

Pokiaľ vznikla písomnosť dlhšieho rozsahu, museli sa viaceré voskové tabuľky spojiť cez otvor šnúrou a zviazať, čím vznikol tzv. **kódex** (*codex* alebo **pugillares**) = zviazaná

kniha⁷¹. Konce šnúry boli niekedy zaopatrené aj pečatami svedkov. Podľa toho, z ktorých tabuliek vznikol kódex, označujeme ich ako **diptycha**, **triptycha**, **polyptycha**.

Obr. 13 Vosková tabuľka a stilus⁷²

2.3 PALEOGRAFICKÉ LÁTKY

Sú výtvorom človeka, čiže sú to umelé písacie látky. Tvar paleografickej písacej látky významne ovplyvnil aj tvar písomností (kníh), ktoré na nich boli zaznamenávané. Patrili sem napr. koža, hodváb, plátno a z hľadiska vývoja knihy sú najpodstatnejšie papyrus, pergamen a papier.

2.3.1 PALMOVÉ LISTY

Používanie sušených palmových listov v južnej a juhovýchodnej Ázii ako média na písanie je datované do 5. st. p.n.l., ale je možné, že boli používané už dávno predtým. Najstarší zachovaný ucelený manuskript pochádza z 9 st. n.l., ide o šivaistický text písaný sanskritským písmom objavený v Nepále. Najstaršie fragmenty boli objavené v budhistickom jaskynnom komplexe Kizil v provincii Sin-tiang v Číne a sú datované

⁷¹ Predchodca stredovekých kódexov.

⁷² Zdroj obrázka: autorka.

do rozpätia 200 – 230 n.l. Tzv. Spitzerov manuskript⁷³ (podľa nálezcu) je písaný staroindickými písmami bráhmí a gupta. Manuskripty z palmových listov sa v obmedzenej miere vyrábajú a sú využívané dodnes – popri suveníroch slúžia predovšetkým na náboženské účely, ako forma umenia a ako spôsob uchovávania tradičnej kultúry.

Obr. 14 Historické zvitky palmových listov z 18. storočia obsahujúce náboženský text s vyobrazením magických bytostí a text o liečivých rastlinách a ich účinkoch, písané baliským písmom, ktoré vychádza zo staroindického bráhmí, Indonézia, Bali.⁷⁴

⁷³ FRANCO, Eli, 2003. The Oldest Philosophical Manuscript in Sanskrit. *Journal of Indian Philosophy* [online]. 2003, roč. 31, č. 1/3, s. 21–31 [cit. 30.9.2020]. ISSN 0022-1791. Dostupné na: doi:[10.1023/A:1024690001755](https://doi.org/10.1023/A:1024690001755)

⁷⁴ Lontarová knižnica Gedong Kirtya, Singaraja, Bali. Foto: Milan Regec.

Pre výrobu palmových zvitkov sa používajú listy vejárovitých paliem z rodu *Borassus*, ktoré sú rozšírené v celej tropickej časti Ázie, Oceánii a tropickej Afrike. Najčastejšie sa jedná o palmu cukrovú (lat. *Borassus flabellifer*) nazývanú tiež lontar. Jej primárne využitie je výroba palmového cukru, vína a v niektorých oblastiach aj tvrdšieho alkoholu. Samotné spracovanie listov je komplikovaný, niekoľko mesiacov trvajúci proces. Na ostrove Bali v Indonézii sa listy zbierajú ručne z paliem starých najmenej 25 rokov, pričom nezriedka v takom veku dosahujú výšku aj viac ako 30 metrov. Po úvodnom vysušení na slnku sú listy zbavené žilnatiny a užších koncov. Nasleduje máčanie vo vode a opätovné sušenie, po ktorom sú listy zvinuté do valca a na jeden až dva mesiace odložené na dosušenie. Prichádza najdôležitejší krok a tým je pomalé, 8 hodín trvajúce varenie v slanej vode spolu s ďalšími prísadami (kôra, kokosové škrupiny, drevo). Po vychladnutí sú listy na druhý deň vybraté a opätovne sušené. Až potom sú umiestnené do lisov, kde zostanú ďalšie dva až tri mesiace. Po tomto zdĺhavom spracovaní suroviny nasleduje dierovanie a úprava listov na požadovaný rozmer. Nakoniec sú, v súlade s tradíciou, okraje listov potreté červenou farbou a v prípade, že sú určené na zápis textu, môže byť na ne predznačené riadkovanie.

Na lontarové listy sa nepíše atramentom ani tušom, ale jednotlivé znaky, alebo v prípade obrazov jednotlivé tvary, sú vyrývané do povrchu ostrým rylcom. Nakoniec je celý povrch listu pretretý čiernym pigmentom získaným pečením kukui orechov (tungovník molucký, lat. *Aleurites moluccanus*). Pigment zostane uchytený vo vyrytých ryhách a zo zvyšku listu sa zotrie.

Zber lontarových listov a prvé sušenie.

Druhé sušenie po máčaní a uskladnenie listov (1 – 2 mes.) pred varením.

Lisovanie (2 – 3 mes.) a po ňom zakladanie listov pred finalizáciou.

Orezávanie, hobl'ovanie, natieranie a nanášanie osnovy pomocou farbou napustených nití.

Vyrývanie textu a následné nanášanie pigmentu.

Zotretie prebytočného pigmentu a kompletizácia.

Viazanie lontarového zvitku.

Obr. 15 Postup pri výrobe zvitku z palmových listov. Bali, Indonézia.⁷⁵

⁷⁵ Snímky z dokumentárneho filmu od YASA, Putu Doantara, 2013. *Di Balik Layar Penulis Lontar* [online]. 2013. Dostupné na <https://youtu.be/9UyDasycrk0>

2.3.2 PAPYRUS

Papyrus patrí medzi najstaršie paleografické látky. Pravlastou papyrusu bol v 4. st. p.n.l. Egypt a neskôr ho prevzali Gréci a Rimania. Papyrus sa vyrábal z rastliny podobnej trstine – šachor papyrusový (*Cyperus papyrus*) – pestovala sa najmä v delte Nílu v plytkých stojatých vodách (v bažinách). Egypťania naň mali monopol a vyvážali ho. Papyrus sa vyrábal z tenkých prúžkov drene, prúžky sa priečne vrstvlili na seba a zli-sovali. Lepidlo nebolo potrebné, pretože rastlina obsahovala lepiacu hmotu. Vznik-nutá látka na písanie sa nazývala *charta*, tá sa vysušila, rozklepala kladivom a vyhla-dila slonovou kosťou, čím vznikol papyrusový list (*plagula*), ktorý sa orezal a bol pri-pravený na písanie. Čím väčší bol list, tým bol drahší. Nepísalo sa na obe strany, len na jednu, obojstranne popísané papyruse (tzv. *opisthographia*) sú vzácnosťou. Plagula je najstaršou formou látky na písanie. Písali sa na ňu listiny a listy, ale aj literárne práce; vtedy bolo potrebné použiť viac plagúl, ktoré sa k sebe prilepili a zrotovali, čím vznikol *rotulus*. Ak sa rotulus skladal z viac ako 20 plagúl, nazýval sa *scapus*. Niekedy mo-hol mať až 40 m, roloval sa horizontálne a obsahoval 2 stĺpce. Prvý list rotulu mal ná-zov (*protokol*), posledný *eschatokol*. Niekedy boli na zvitky zavesené prúžky papyrusu s menom autora. Zvinutý **papyrusový zvitok** sa volal *tomos* (Grécko) a *volumen* (Rím).

Z 3. a 4. st. poznáme už aj **papyrusové kódexy**, napr. parížsky zlomok sv. Augustína. Staré papyrusové kódexy (6. – 10. st.) sú však veľmi vzácne a zachovali sa najmä ako zlomky. Papyrus využívali aj rímski cisári a pápeži, ktorí ho používali až do roku 1057. Vo vlhkých klímach používanie papyrusu upadalo a používal sa pergamen. Papyru-sové zvitky sa popisovali najmä priečne, v dvoch stĺpcoch sprava doľava a bez para-grafov. Papyrus bol veľmi krehký, vo vlhkom prostredí sa rozpadával a obyčajne ne-vydržal viac ako 100 rokov. Aby knihy vznikajúce na papyruse mali tvar zvitku a aby text ostal nepoškodený, papyrus sa musel „zvinúť okolo palice, preto túto knihu ozna-čujeme aj pojmom „*zvitková kniha*“. Zvitky sa uchovávali v hlinených džbánach alebo drevených skrinkách. U Rimanov znamenalo slovo „*convolvere*“ zvinúť, zatvoriť.“⁷⁶ Otvorená kniha a kniha čítaná, sa naopak, nazývala *liber explicitus* – kniha rozvinutá až do konca. Aby bolo zrejmé, aká kniha sa nachádza vo zvitku, býval na nich zavesený prúžok (tzv. index, titulus, sillybos) s označením názvu alebo autora diela. Čítanie pa-pyrusových zvitkov bolo relatívne náročné, keďže čitateľ k recepcii potreboval použiť obe ruky. Vzhľadom na to vznikli aj nové úlohy pre otrokov, ktorí mali na starosti roz-víjanie zvitkov pri čítaní a boli pomenúvaní *anagnost* alebo *lektor*.

⁷⁶ TOBOLKA, Z. *Kniha, její vznik, vývoj a rozbor*. Praha: Orbis, 1949, s. 15.

- Najznámejšie dielo napísané na papyruse – **Kniha mŕtvych.**

Obr. 16 Postup pri výrobe papyrusu⁷⁷

2.3.3 PERGAMEN

Pergamen sa vyrábal z kože zvierat (oviec, kôz, teliat) v Pergame (Grécko). Vznikol v rokoch 197 – 158 p.n.l. počas vlády kráľa Eumena II. z toho dôvodu, že konkurenčný egyptský kráľ Ptolemaios V. zakázal vývoz papyrusu do Pergamu, aby Eumenova knižnica neprevýšila tú jeho. Gréci preto museli vynájsť novú látku na písanie. Koža zvierat sa ponorila do vody s vápnom na niekoľko dní. Srst sa odstránila a koža natiahla na rámik, vybielila kriedou a vyhladila. Pergamen sa vyrábal 2 spôsobmi:

- *juhoeurópsky spôsob*: pergamen sa vypracoval iba na mäsovej strane,
- *stredoeurópsky spôsob*: koža sa spracovala na oboch stranách (mal horšiu kvalitu).

⁷⁷ Zdroj obrázka: autorka.

Okrem kože dospelých zvierat sa využívala aj koža mláďat alebo nenarodených zvierat – tzv. *panenský pergamen*. V stredoveku sa pergamen vyrábal takmer výlučne v kláštorech, až od 12. st. ho vyrábajú aj laici, tzv. *pergameníci*. Používal sa na písanie literárnych prác a listín. Spájal sa do kódexov, obsahoval aj linky, ktoré sa vtlačali do pergamentu tvrdým predmetom, býval aj farbený. Najobľúbenejšou farbou bol purpur; fialová a zelená boli vzácne. Na farbené pergameny sa písalo strieborným alebo zlatým atramentom.

Výhody pergamentu boli oproti papyrusu najmä trvácnosť, hladkosť, ohybnosť, možnosť písať na obe strany a opravovať chyby. Napriek tomu sa v kanceláriách (svetských aj cirkevných) ešte dlho používal papyrus – až pápež Ján XIII. vydal v roku 967 prvú pápežskú listinu na pergamente. Odvtedy sa až do použitia papiera (pol 14. st.) pergamen používal vo všetkých kanceláriách. Na pergamen sa písalo na výšku, obojstranne a len do jedného stĺpca – *scriptio continua*, t. zn. bez odsekov a interpunkcie. Pergamen bol kvalitnejší ako papyrus.

Vďaka pergamentu vznikol nový tvar knihy v takej podobe, ako ju poznáme dnes – tzv. kódex. Predchodcom kódexu boli voskové tabuľky spájané drôtenými krúžkami do jedného celku.

- Najstarší pergamenový kódex – **Codex Sinaiticus** z 3. – 4. st.
- Luxusný kódex – **Vulfiasov Codex argenteus** (preklad Biblie na purpurovom pergamente písaný zlatým a strieborným písmom).

Obr. 17 Postup pri výrobe pergamenu⁷⁸

2.3.4 PAPIER

Papier bol objavený v Oriente začiatkom nášho letopočtu a v jeho výrobe viedla Čína. Otázka látky, z ktorej sa vyrábal papier, bola dlho sporná. Vieme, že najstarší čínsky papier sa vyrábal z hrubého hodvábu, stromovej kôry, konope a rybárskych sietí. O pôvode papiera u Arabov sa viedol vedecký spor. Spočiatku sa uvažovalo o bavlnenom papieri, avšak výrobu papiera z bavlny sa nepodarilo dokázať. Papier sa vyrábal výlučne len z ľanových a konopných handier (v pomere 3 : 1 – ľan : konope) a nikdy nie zo surovej bavlny. Od 19. storočia sa vyrábal aj z buničiny – tak vznikol tzv. *kyslý papier*. Papier obsahoval aj vodoznaky (*filigrány*), ktoré boli značkami výrobcu papiera. Tie sa vyrábali pomocou drôtených rešiet, na ktoré sa pripevnili drôtené obrazce a odtlačili sa do papiera. Pôvodcom filigránov je Taliansko, kde sa objavili už v pol. 13. st. Dnes sú dôležitým nástrojom na určenie pôvodu a dátumu výroby papiera. Postupne vznikali aj ďalšie papierne v Španielsku, Francúzsku, Nemecku; u nás existovala prvá papieraňa v Levoči v roku 1530. V 15. storočí papier celkom zvíťazil nad pergamenom na poli literárnom, ale na listinnom sa stále používal pergamen. Až zásluhou cisára Fridricha II. sa od roku 1231 verejné listiny písali na papieri, pretože notárom v Neapole zakázal používať pergamen.

- *Najstarší kódex vyrobený na papieri – Charibu el-Hadith (vzácné slová Mohamedových sentencií) z roku 866*

⁷⁸ Zdroj obrázka: autorka.

- *Najstarší papierový kódex v Európe – Breviarium gothicum seu mozarabicum z 11. st.*

2.4 ÚLOHY

1. S ktorou písacou látkou sa spájajú tieto údaje: charta, cyperus, plagula?
2. S ktorou písacou látkou sa spájajú tieto údaje: bavlna, kyslosť, filigrán?
3. S ktorou písacou látkou sa spájajú tieto údaje: koža, vápno, srst'?
4. S ktorou písacou látkou sa spájajú tieto údaje: tabuľka, calamus, ostrakon?
5. Vymenujte výhody a nevýhody papyrusu.
6. Vymenujte výhody a nevýhody pergamenu.
7. Ktorá časová postupnosť vzniku písacích látok je správna?
 - a) papier, pergamen, papyrus
 - b) papyrus, pergamen, papier
 - c) papier, papyrus, pergamen
 - d) pergamen, papyrus, papier
 - e) pergamen, papier, papyrus
 - f) papyrus, papier, pergamen

8. Vyberte z uvedeného zoznamu všetky archeologické písacie látky:

pergamen, kameň, hlina, papier, papyrus, kov, vosková tabuľka, palmové listy, lístie, skarabeus.

9. Pozrite si videá o výrobe papyrusu a pergamenu:

- How To Make Papyrus – Cairo, Egypt 2014: <https://youtu.be/-mziRLWQUok>
- How parchment is made – Domesday – BBC Two: <https://youtu.be/2-SpLPFaRd0>

10. Skarabeus bol v Egypte používaný už v roku 3200 p.n.l. Prečítajte si text o magických silách skarabea „Egyptští scarabové“ <https://www.astrohled.cz/esotrika/egyptsti-scarabove/> a odpovedzte na otázky:

- a) Má egyptský názov skarabea súvis s bohom Slnka Cheprerom?
- b) Používal sa skarabeus aj vo funkcii pečatidla?
- c) Aký symbol v sebe niesol skarabeus ako talizman?
- d) Prečo sa skarabeus využíval pri mumifikovaní?
- e) Aký význam malo prikladanie skarabea na srdce?

- f) Z akých látok bol vyrábaný skarabeus pre magické účely?
- g) Mal skarabeus a nápisy na ňom aj oznamovaciu funkciu?
- h) Používal sa skarabeus aj na veštenie budúcnosti?

11. Prečítajte si text o výrobe papiera na Slovensku a určite, či je výpoveď správna alebo nie.

Výpoveď	áno / nie
a) Papier zo zahraničia sa na Slovensko dostával hlavne z Číny.	
b) Pergamen sa na Slovensku používal ešte v 15. storočí.	
c) Prvá papiereň na Slovensku vznikla v Liptovskom Michale.	
d) Od 17. storočia sa papier predával na jarmokoch a trhoch.	
e) Levočská papiereň vyhorela.	
f) Na území Slovenska sa papier kontinuálne objavoval v 12. storočí.	
g) Najstarší text na papieri na Slovensku bol vyhotovený v Trnave.	
h) Papier sa predával aj v lekárňach.	

Na našom území sa papier kontinuálne objavuje v 14. storočí, čo však neznamená, že išlo o papier vyrobený v tunajších papierňach. Ešte koncom 15. storočia sa na zaznamenávanie písomníctva u nás používal aj pergamen, o čom svedčia aj registrácie pergamenistov do cechov blanárov v tom čase, hoci už prevažovali listiny na papieri. „Najstaršia papierová listina napísaná na Slovensku je list kardinála Gentileho z roku 1309 alebo 1310, ktorý bol napísaný v Bratislave sedmohradskému biskupovi Benediktovi“⁷⁹. Na územie Slovenska sa spočiatku papier dostával zo zahraničia, najmä z talianskych, francúzskych a nemeckých papierní.

Zaujímavá je informácia o cene papiera. V 14. storočí to bolo 40 denárov za 25 hárkov ručného papiera; pre porovnanie: za rovnakú cenu bolo možné kúpiť iba 1 hárok pergamenu⁸⁰. Cena postupne klesala až na 6-7 denárov. Papier sa na Slovensku zo začiatku predával v lekárňach alebo v obchodoch s južným tovarom, až neskôr, od 17. storočia, predávali tunajší výrobcovia svoj papier sami na trhoch, jarmokoch alebo ho distribuovali odberateľom.

⁷⁹ DECKER, V. *Dejiny ručnej výroby papiera na Slovensku*. Matica slovenská, 1982, s. 11.

⁸⁰ DECKER, V. *Dejiny ručnej výroby papiera na Slovensku*. Matica slovenská, 1982.

Prvá papiereň na Slovensku bola zriadená v Levoči pred rokom 1530, ďalšia v Liptovskom Michale v roku 1600. O papierni v Levoči máme zachované informácie v čase, keď papiereň vyhorela – v roku 1530. Viac údajov vieme o druhej papierni v Liptovskom Michale.

3 PISÁRSKE NÁČINIE A FARBY

Povaha písacej látky si vyžadovala rôznosť náčinia. Do tvrdých archeologických látok sa zväčša rylo a tesalo (napr. kladivom), na mäkké archeologické a paleografické látky sa nápisy a texty nanášali (štetcom a pod.).⁸¹

Rylec (*stilus*) sa vyrábal zo železa, neskôr z bronzu, ale aj z kostí. Niekedy mal tvar malej dýky a používal sa v tejto funkcii až do vymiznutia voskových tabuliek.

Štetec (*pencilus*) sa používal na vyhotovenie nástenného písma, ale aj na písanie zlatým a strieborným písmom a pri miniatúrach (malé ilustrácie, často portréty vo výške menšej ako 5 cm, tzv. drobnomalba).

Pero používali už Egypťania. Spočiatku to bola šikmo odrezaná trstina, tzv. *trstinové pero* (*calamus*). Písalo sa ním na papyruse tak, že sa koniec trstiny rozštiepil a zahrotil na spôsob nášho pera. Pisár používal niekoľko hrúbok pier a písal nimi na papyruse a pergamene. Až v 4. st. sa objavilo *brkové pero* z vtáčích pier (najmä husacích). Výhodou bolo, že keď sa brkové pero opotrebovalo, mohol sa hrot odrezať a pero znova použiť, preto bolo trvácnejšie ako trstinové. *Kovové perá* boli známe už v antike: išlo o strieborné, bronzové alebo medené rúrky, ktorých konce mali hroty. Týmto perám ale chýbala pružnosť, čo odstránili až moderné *ocelové perá* zo začiatku 19. st. vyrábané v Anglicku.

Kalamár existoval už v starovekom Egypte. Išlo o dosku s dvomi prehĺbeninami, kde sa miešali farby na písanie, neskôr to boli hlinené alebo kovové nádoby.

Rysovacie perá poznala už antika a slúžili na linkovanie a erráta (opravy).

Olovko malo tvar tyčiniek a kotúčov, ktorými sa vyťahovali linky a písali marginálne poznámky. Slepé linky na pergamene vznikali tak, že sa drevenou, kostenou alebo kovovou tyčinkou vytlačili linky na strane srsti, až zostali vyvýšené.

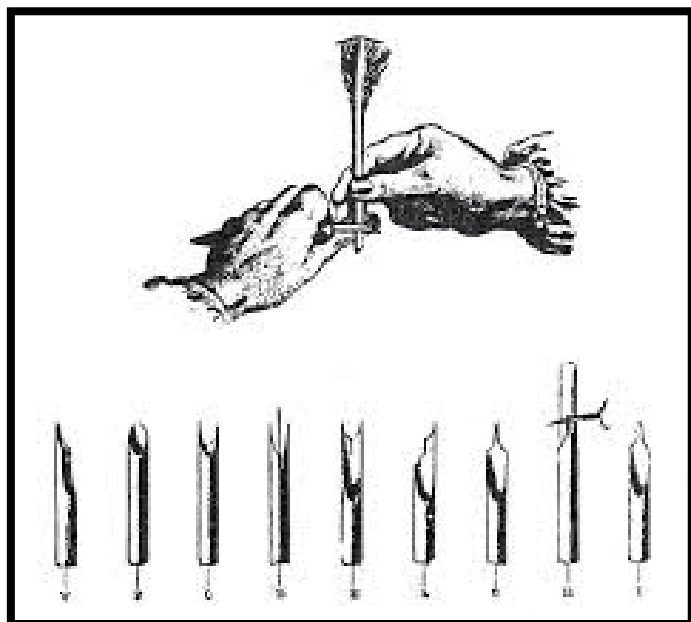
Penovec – huba (plstnatec), ktorá slúžila na odstraňovanie písma na pergamene.

Atrament sa používal na papyruse a pergamene (rôzny atrament). Atrament na papyruse sa podobal čerňi (čierna farba, ktorá sa predávala v tuhom stave a až pisár si ju rozriedil). Najčastejšie sa vyrábal zo sadze, gummy a octu a bolo možné ho zmyť. Neskôr sa už aj v antike používal atrament s organokovovými prísadami (z dubienok a zelenej skalice). Tento sa využíval pri písaní na pergamene a mal žltohnedú farbu. Postupne sa vyrábal nekvalitnejší atrament a v novoveku sa stretávame už aj s jeho blednutím. Najlepší atrament vyrábali kláštory a písárske centrá. Odtieň atramentu je nástrojom na určenie jeho pôvodu, pretože sa

⁸¹ Spracované podľa: ŠPETKO, J. *Dejiny písma a knihy*. 1. vyd. Bratislava: SPN, 1963.

zachovali mnohé recepty na jeho výrobu – každý kláštor mal svoju vlastnú techniku. Existovali aj tzv. *sympatické atramenty*, ktoré boli viditeľné až po ohriatí alebo posypaní popolom, pri ich výrobe sa používali najmä rôzne rastlinné šťavy a mlieko.

Farby – Červenú farbu písma používali už Egypťania na písanie prvých riadkov, opravy, titulov a slov, ktoré chceli zdôrazniť. Pred 12. st. bola ale červená farba pomerne vzácna; od 12. st. ju používali *rubrikátori* – pisári, ktorí červenou písali iniciálky, nadpisy kapitol a odsekov. Červená farba sa vyrábala z rastlinných štiav a rýchlo bledla. Najobľúbenejšou farbou bol purpur, ktorý však vždy nemusel značiť iba červenú farbu, ale aj fialovú, zelenú, príp. aj podklad na naniesenie farby na pergamen. Fialové, belasé, zelené, šafranovožlté a čierne pergameny sú vzácne. Na farebné pergameny sa písalo zlatým alebo strieborným atramentom, čím rukopisy dostali ešte luxusnejší vzhľad. Umenie písať zlatom nazývame *chryzografia* – jemné lístky zlata sa nalepovali alebo sa rozotieral jemný zlatý prášok. Náčiním chryzografie bol štetec (*pencilus*).

Obr. 18 Stilus, calamus a brkové pero⁸²

Obr. 19 Pencilus⁸³

3.1 ÚLOHY

1. Ktoré písárske náčinie je na obrázku?

2. Vyberte správne tvrdenie (môže ich byť viac):

- a) Sympatický atrament je pekný.
- b) Sympatický atrament je viditeľný až po ohriatí alebo posypaní popolom.
- c) Sympatický atrament sa vyrábal z rastlinných štiav a mlieka.
- d) Sympatický atrament je viditeľný.

⁸² Zdroj obrázka: autorka.

⁸³ Zdroj obrázka: *The british Museum* [online]. ©2019 [cit. 2019-01-14]. Dostupné na:
https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=542461001&objectId=167011&partId=1

3. Priradte k písacím náčiniam súvisiace pojmy (výber: trstina, železo, papyrus, vosková tabuľka, miniatúry, kosti, stena, pergamen)

- a) stilus
- b) pencillus
- c) calamus

4. Odpovedzte na otázky:

- a) Čo sú to erráta?
- b) Akú úlohu mal rubrikátor?
- c) Ktorá farba bola vzácna?
- d) Ako označujeme umenie písať zlatom?

4 RUKOPISNÁ KNIHA – KÓDEX

4.1 KÓDEX

4.1.1 PÔVOD A DRUHY

Pôvod slova **kódex** je v latinskom slove *caudex*, čo označovalo kmeň stromu, z ktorého sa vyrábali voskové drevené doštičky, ktoré boli neskôr pospájané do tvaru knihy – tzv. *pugillares* (kódex z voskových doštičiek). Kódex je forma knihy tvorená zo zložiek tvorených dvojlistami, ktoré sú zviazané na chrbte. Kódex nahradil papyrusový zvitok a umožňoval lepšiu orientáciu v texte a takisto aj písanie na oboch stranách⁸⁴. Staré papyrusové zvitky boli najmä z náboženských dôvodov prepisované do pergamenových kódexov, ktoré boli na používanie pohodlnejšie. Výhody kódexu oproti zvitkom sú aj v tom, že väzba kódex chránila pred vonkajšími vplyvmi, umožnila ho lepšie skladovať a prenášať⁸⁵. Slovom kódex najčastejšie označujeme **rukopisnú pergamenovú knihu stredovekého obdobia s literárnym obsahom**. Do rukopisných kódexov sa prepisovalo veľa antických textov. Najviac sa produkovali *biblie, knihy hodín*⁸⁶, *liturgické knihy a kalendáre, náboženské komentáre, filozofia, právnické a politické texty*. Z hľadiska formy vznikali aj rôzne reprezentačné, bohato iluminované vydania. V európskom kontexte sa v priebehu 6. – 15. storočia vyrobilo cca. 5 miliónov exemplárov kódexov, najviac latinských, gréckych a orientálnych.

Predchodcami skutočného stredovekého kódexu boli iné typy zviazaných kníh, napr. knihy z palmových listov; vo forme *pugillares* sa kódex vyskytoval od 1. st. Tieto prvé kódexy boli hlavne účtovné knihy alebo školské učebnice, malé notesy, vyrobené z dvoch alebo viacerých drevených doštičiek natretých voskom, na ktoré sa dalo písať rydlom opakovane. Niekedy sa medzi doštičky vkladali listy pergamenu. Postupne listy pergamenu pribúdali a kódexy sa zväčšovali. V 2. – 4. storočí boli *pugillares*

⁸⁴ VOIT, Petr. *Kodex. Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. 1. vyd. Praha: Libri, 2006. Bibliotheca strahoviensis. Series monographica, II.

⁸⁵ MAREK, J. *Kodex*. In: *Encyklopedie knihy* [online]. Knihovna AV ČR, ©2019 [cit. 2019-07-13]. Dostupné na: [https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Kodex_\(rukopisn%C3%A1_kniha\)](https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Kodex_(rukopisn%C3%A1_kniha))

⁸⁶ *Kniha hodín* je kniha pravidelne opakovaných modlitieb pre rôzne denné doby. Bola veľmi populárna a patrila medzi bohato ilustrované rukopisy. Každá kniha obsahovala podobnú zbierku textov, modlitieb, žalmov, ale dekorácie boli rôzne.

nahradené kódexom na papyruse (zriedkavá forma), od 4. storočia na pergamene a od 14. storočia na papieri.

Kódexy môžeme deliť:

- podľa písma na:
 - *rukopisné*,
 - *tlačené*.
- podľa písacej látky na:
 - *kódex na palmových listoch*,
 - *kódex na voskových doštičkách – (pugillares)*,
 - *kódex na papyruse – codex papyraceus*,
 - *kódex na pergamene – codex membranaceus*,
 - *kódex na papieri – codex chartaceus*,
 - *kódex na hodvábnom papieri – codex bombycinus*⁸⁷.
- podľa väzby na:
 - *pravé kódexy (viaczložkové)*,
 - *nepravé (brožúrové / jednozložkové) kódexy*.
- podľa primárnej funkcie⁸⁸ na:
 - *liturgické a náboženské*,
 - *študijné – odborné a vedecké kódexy a školské učebnice*,
 - *literárne a zábavné*,
 - *reprezentačné a bibliofilské – všetky honosne vyzdobené kódexy bez ohľadu na obsah*.
- podľa spôsobu, akým bol oznamovaný obsah kódexu na:
 - *rukopis určený na individuálne čítanie*
 - *rukopis určený na hlasné predčítanie*⁸⁹.

⁸⁷ ROBERTS, C.H. a T.C. SKEAT. *The Birth of the Codex*. London: Oxford University Press, 1987. ISBN 0-19-726061-6.

⁸⁸ SPUNAR, Pavel. *Kodikologie a paleografie*. 1961.

⁸⁹ Název a definície. *PVH.HISTORIE.UPOL.CZ* [online]. [bez dátumu] [cit. 2018-02-14]. Dostupné na: http://pvh.historie.upol.cz/artkey/pvt_007_0000_12_Nazev_definice.php

Obr. 20 Kódex z voskových drevených tabuliek (pugillares)⁹⁰

Obr. 21 Papyrusový kódex⁹¹

⁹⁰ Buchherstellung im Mittelalter. *Virtuelles Museum DH* [online]. Universität Trier, 2015 [cit. 2016-06-07]. Dostupné na: <http://dhmuseum.uni-trier.de/node/359>

⁹¹ Buchherstellung im Mittelalter. *Virtuelles Museum DH* [online]. Universität Trier, 2015 [cit. 2016-06-07]. Dostupné na: <http://dhmuseum.uni-trier.de/node/359>

Výskumom kódexov sa zaoberá **kodikológia** ako jedna z pomocných vied historických. Skúma rukopisy neúradnej povahy, t. zn. literárne kódexy, ich vznik, procesy a dôvody vzniku, recepciu, distribúciu, dizajn, šírenie, funkciu. Ide o vednú disciplínu o rukopisnej knihe z obdobia rokov 500-1500. V rámci kodikológie za literárny rukopis považujeme rukopis v podobe knihy, ktorý obsahuje literárne dielo a v najširšom zmysle je určený pre literárne potreby⁹². Kodikológia ako vedná disciplína vznikla až v polovici 20. storočia vo Francúzsku a za jej zakladateľa považujeme Alphonsa Daina, ktorý v rokoch 1944-1949 používal tento termín samostatne a odlišoval ho od dovtedy používaného termínu kodikografia. Kodikológiu môžeme deliť podľa viacerých hľadísk, napr. kodikológia grécka, latinská, hebrejská, arabská či národná, kodikológia biblických, právnických, lekárskejších, atď. textov.

4.1.2 STAVBA KÓDEXOV

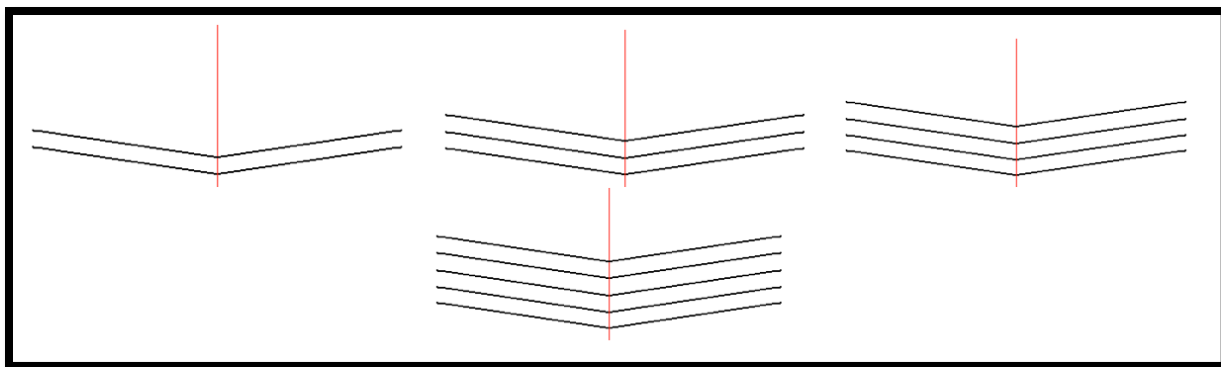
Základnou stavebnou jednotkou kódexu bol *arch*⁹³ preložený do dvojlistov. Aby sa pri zošívaní nezväčšoval chrbát kódexu, dvojlisty sa zasúvali do seba, čím vznikla *zložka*. Zložky sa potom na seba ukladali a až následne zošívajú na chrbte. Podľa počtu do seba vkladateľných dvojlistov môžeme hovoriť o zložke *binio* (dva dvojlisty), *ternio* (tri dvojlisty), *quaternio* (štyri dvojlisty), *quinternio* (päť dvojlistov) alebo *sexternio* (šesť dvojlistov)⁹⁴. Vzhľadom na svoju stavbu si kódex oproti zvitku vyžadoval zmenu v zostavení textu a obrázkov, recepcii, väzbe. Do 4. stor. mal kódex pomerne malé rozmery (často len 5 × 6,5 cm), neskôr sa zväčšoval. Sú zachované kódexy s výškou od 6 do 40 cm, rozsah bol spočiatku nižší – okolo 300 strán, neskôr sa objavili kódexy aj s rozsahom 1600 strán⁹⁵.

⁹² Název a definície. *PVH.HISTORIE.UPOL.CZ* [online]. [bez dátumu] [cit. 2018-02-14]. Dostupné na: http://pvh.historie.upol.cz/artkey/pvt_007_0000_12_Nazev_definice.php

⁹³ Arch = list papiera, ktorého preložením (viacnásobným) vzniká *zložka*.

⁹⁴ VOIT, P. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha, 2006.

⁹⁵ ROBERTS, C.H. a T.C. SKEAT. *The Birth of the Codex*. London: Oxford University Press, 1987. ISBN 0-19-726061-6.

Obr. 22 Binio, ternio, quaternio, quinio⁹⁶

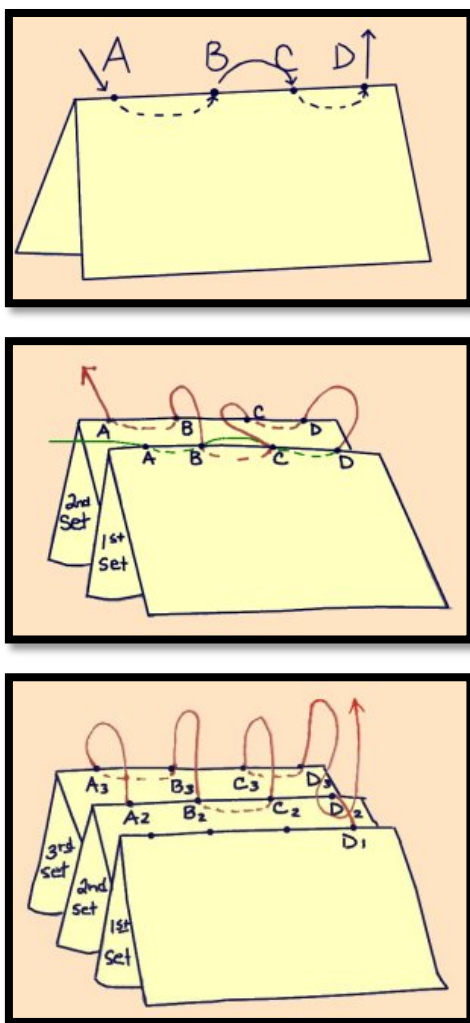
„V období stredoveku sa forma kódexu, ako aj grafické a výtvarné princípy (pomer popísanej časti strany k okrajom a k veľkosti písma, číslovanie stránok, iniciály, nadpisy, výzdoba, iluminácie ap.) postupne ustálili“⁹⁷. Spočiatku (približne do 4. stor.) tvorila kódex len *jedna zložka* pozostávajúca z viacerých dvojlistov zošitých v mieste preloženia (podobne ako zošitová brožúra) – išlo o tzv. **nepravý** alebo brožúrový (**jednozložkový**) **kódex**. Takéto kódexy mali množstvo nevýhod (neúmerne sa zväčšovala predná oriezka oproti chrbtu, rozsah knihy bol obmedzený, kódex sa nedal dobre zatvoriť), preto začali vznikať **pravé (viaczložkové) kódexy**, pri ktorých sa najskôr osobitne zošili jednotlivé zložky (s menším počtom dvojlistov), následne sa položili na seba a zošili na chrbte dohromady. „Vznikol **korpus** (v terminológii dnešnej tlačenej knihy „knižný blok“), ktorý sa uzatváral do vonkajších knižných dosiek z pevného materiálu, zvyčajne z dreva, potiahnutého textilom alebo kožou“⁹⁸.

⁹⁶ Zdroj obrázka: *Crítica textual para Dummies* [online]. Universidad de Valladolid, 2018 [cit. 2019-10-19].

Dostupné na: <https://ecdotica.hypotheses.org/tag/cuadernos>

⁹⁷ Kódex. *Encyclopaedia Beliana* [online]. [cit. 2019-09-06]. Dostupné na: <https://beliana.sav.sk/heslo/kodex>

⁹⁸ Kódex. *Encyclopaedia Beliana* [online]. [cit. 2019-09-06]. Dostupné na: <https://beliana.sav.sk/heslo/kodex>

Obr. 23 Spôsob zošívania zložiek na chrbte⁹⁹

⁹⁹ Zdroj obrázka: CARPENTER, R. Codex binding. In: *AtlasQuest* [online]. [bez dátumu] [cit. 2018-02-15].
Dostupné na: <https://www.atlasquest.com/tutorials/logbooks/codex/>

Obr. 24 Nepravý kódex (jednozložkový)¹⁰⁰

Obr. 25 Pravý kódex (viaczložkový)¹⁰¹

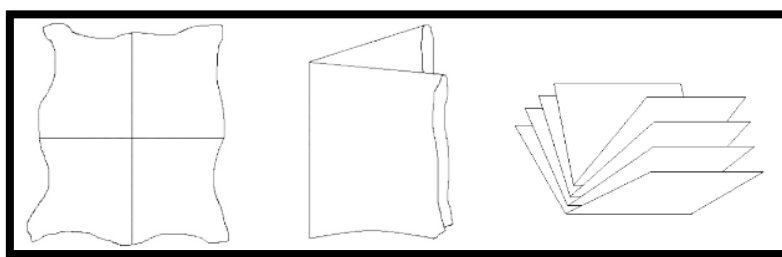
¹⁰⁰ Zdroj obrázka: BARBARE, R. *The Sealed Scroll, Part 1* [online]. 2019 [cit. 2019-09-09]. Dostupné na: <https://rickbarbarebiblestudies.blog/2019/11/02/revelation-5-the-sealed-scroll-part-1/>

¹⁰¹ Zdroj obrázka: VAN DER SPUIY, B.A *Medieval project* (6) [online]. 2017 [cit. 2019-11-11]. Dostupné na: <http://brianvds.blogspot.com/2017/07/a-medieval-project-6.html>

4.1.3 VÝROBA KÓDEXOV A PISÁRSKE UMENIE

Výroba stredovekých kódexov bola náročná na čas a náklady a zúčastňoval sa jej celý rad osôb. Na začiatku vzniku kódexu stáli *pergameníci* (pergamenisti) a *výrobcovia papiera*, ktorí vyrábali písaciu látku. Iní výrobcovia sprostredkovávali látky potrebné na výrobu atramentu a farieb, ako aj lepidlo, priadzu, kožu a drevo na knižnú väzbu. *Pisári* mali okrem samotnej tvorby textu na starosti aj plánovanie strán a rozmiestňovanie textu; text písali na základe diktovania, pričom na výrobe jedného titulu mohli pracovať naraz viacerí. *Praecentori* pripravovali atrament a farby a museli „dobre vychádzať aj s pivničným majstrom (*cellarius*), ktorý dodával pivo na rozrábanie atramentu.“¹⁰² *Rubrikátori* vyznačovali dôležité texty a odseky červenou farbou, *maliari a iluminátori* zaopatrovali knihu ornamentmi a dekoráciami. *Kníhviazači* vyhotovili knižné dosky v spolupráci so zlatníkmi v prípade luxusných dosiek ozdobených klenotmi zo zlata, slonovinej kosti a pod. Napriek uvedenému často jedna osoba vykonávala viac úloh.

Postup vzniku rukopisnej knihy zahŕňal celý rad činností. Prvou bolo *skladanie písacej látky* – hárok pergamenu alebo papiera, vyrobený vo veľkých rozmeroch, musel byť najskôr zložený do požadovanej veľkosti. Podľa toho rozlišujeme pri papierových kódexoch rôzne formáty, napr. *folio* (hárok preložený jedenkrát), *quarto* (dvakrát), *octavo* (trikrát), atď. Zložené listy boli potom nastrihané, vnorené a zošité na malé zložky. Tie boli následne spojené do knižného bloku, ktorý bol často zosilnený pergamenovými prúžkami. *Väzba* bola často spevnená pergamenovými prúžkami.¹⁰³

Obr. 26 Skladanie písacej látky (pergamentu)¹⁰⁴

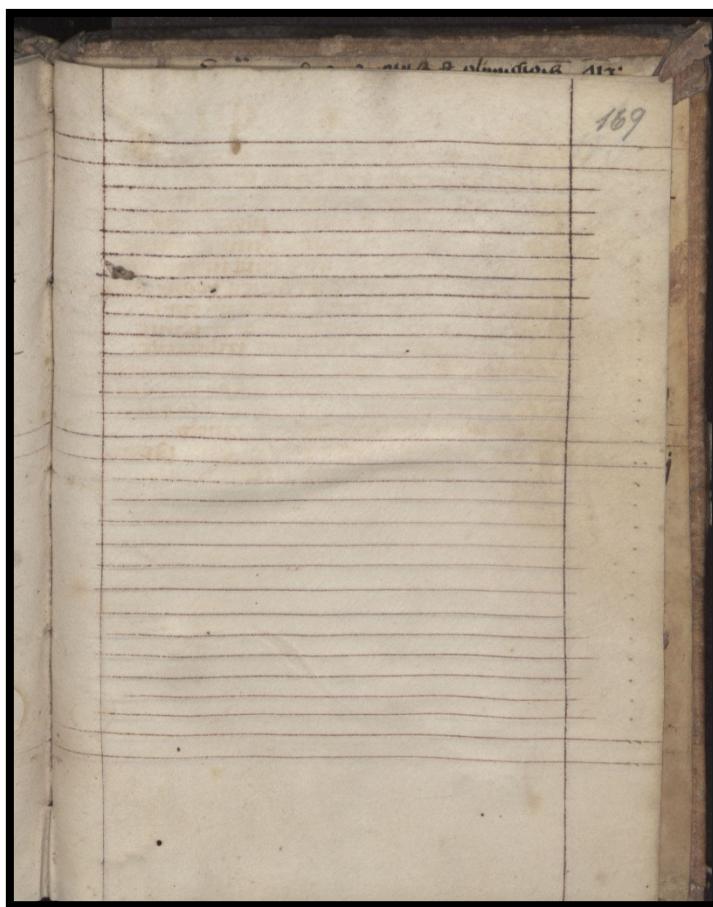
¹⁰² KUČERA, M. Predslov. In: *Nitriansky kódex*. Martin: Matica slovenská, 1987, s. 6-7. Faksimile, s. 7.

¹⁰³ Spracované podľa: SCHNEIDER, D. Herstellung der Bücher im mittelalterlichen Skriptorium. In: *Das Buch im Mittelalter. Virtuelles Museum DH* [online]. Universität Trier, 2016 [cit. 2016-06-07]. Dostupné na: <http://dhmuseum.uni-trier.de/node/359>

¹⁰⁴ Zdroj obrázka: KRAUSE, C. Falten und Zuschneiden eines Pergaments. In: *Virtuelles Museum DH* [online]. Universität Trier, 2015 [cit. 2019-08-09]. Dostupné na: <http://dhmuseum.uni-trier.de/node/359>

Písanie textu sa realizovalo ešte pred konečnou väzbou kódexu. Ešte pred tým, ako začal pisár odpisovať rukopis, musel vyhladiť pergamen pemzou, alebo špeciálnym nožíkom, aby sa atrament do neho dobre vpíjal a zároveň nerozpíjal. Potom sa na stranu pomocou pravítka naniesli riadky a vymedzilo sa textové „zrkadlo“ a miesta pre iniciály a výzdobu. Toto obyčajne realizovali učni alebo menej skúsení pisári, a rovnako oni ich po dokončení textu na záver zmazúvali¹⁰⁵. Okrajové poznámky alebo kresby sa mohli vložiť do už existujúcich diel neskôr. Na písanie bolo k dispozícii niekoľko farieb: červenohnedý a čierny atrament a na zvýraznenie určitých písmen sa používala červená alebo atramenty s prísadami zlata alebo striebra. Takisto sa využívali aj pigmenty získavané z listov, živíc, rastlín, ale aj rozdrvené drahokamy, indigo, šafran, lístkové zlato a drahá purpurová. Po vyhotovení textu nasledoval *proces výzdoby*, ktorý zahŕňal tvorbu miniatúr, iniciál, kresieb perom, atď. Nie všetky ilustrácie priamo súviseli s textom. Často existujú ozdoby a motívy, ktorých hlavnou úlohou bolo len vytvoriť vizuálne príťažlivé stránky. Nakoniec bola vyhotovená *finálna väzba* – na knižný blok boli *pripevnené drevené dosky*, pokryté kožou alebo pergamenom. Kožený poťah mohol mať rôzne ozdoby, od vtlačených alebo reliéfnych vzorov po ozdobenie zlatom a drahokamami.

¹⁰⁵ Stredoveké skriptória. *Knižná väzba* [online]. 23. decembra 2014 [cit. 2019-01-14]. Dostupné na: <https://chanele6020.wordpress.com/2014/12/23/stredoveke-skriptoria/>

Obr. 27 Strana pripravená na písanie textu – textové zrkadlo¹⁰⁶

V období raného stredoveku vznikali kódexy v tzv. *skriptóriách* (miestach na písanie). Išlo o písárske dielne v kláštoroch, v ktorých sa koncentrovali mnísi – *skriptori*, odpisujúci (prepísujúci, kopírujúci) knihy. Od 12. storočia môžeme sledovať už aj ďalšiu diferenciáciu povolání – na kódexoch pracovali aj *rubrikátori*, *miniaturisti*, *iluminátori* či *korektori*. Ich prácu uľahčovali knižné predlohy a vzorkovníky, ktoré boli v skriptóriách k dispozícii. Úlohu rubrikátora často plnil skriptor. Ten text prepisoval a následne vytvoril červené nadpisy, príp. zvýraznil kapitoly a odstavce. Miniaturista vytváral miniatúrne drobnokresby a drobnomalby. Iluminátor kódex zaopatril maľbou, napr. maľoval iniciály, pozlátil pozadie, kreslil ornamenty, obrázky a dekorácie.

¹⁰⁶ Zdroj obrázka: Stadtbibliothek und Stadtarchiv Trier cit. podľa: SCHNEIDER, D. Herstellung der Bücher im mittelalterlichen Skriptorium. In: Das Buch im Mittelalter. *Virtuelles Museum DH* [online]. Universität Trier, 2016 [cit. 2016-06-07]. Dostupné na: <http://dhmuseum.uni-trier.de/node/371>

Korektori realizovali korektúry v rukopisoch, porovnávaním opisu s exemplárom, na základe ktorého bol opis vytvorený.¹⁰⁷

V ranom stredoveku písali výlučne len duchovné osoby: *clericus* (pisár, skriptor, učenec) a *scholaris* (vyšší stupeň pisára). Prepisovali sa rozsiahle texty, čo bolo veľmi časovo náročné (niekedy aj viac ako rok) a zároveň finančne ohodnotené (pisár v 11. st. mohol získať ako odmenu vinicu či statok). „Laickí odborníci [pisári, kníhviazači a pod.] sa približne v 12. a 13. stor. začali organizovať v cechoch a okrem teologických rukopisov prepisovali a viazali aj úradné dokumenty, dohody, obchodné zmluvy, diela o filozofii, matematike, astronómii, logike a dokonca aj romány, poéziu a ľudbostné piesne.“¹⁰⁸

Od 12. st. existovali kláštorné a kostolné skriptória a pisárske školy. Boli často spojené s knižnicami. V neskoršom období, keď nastal úpadok kláštorov, vznikali nové rády, ktoré zakladali vlastné pisárske školy, v ktorých sa práca racionalizovala (napr. mních, ktorý odpisoval knihu, sa nemusel modliť a pod., čo bol obrovský ústupok). Napr. kartuziáni zakázali mníchovi, ktorý odmietol prepisovať knihy, pitie vína. Do odpisovania kníh sa v 13. st. zapojili aj univerzity, ktoré potrebovali knihy pre svojich žiakov. Odpisovanie riadil prísažný knihovník – *stacionarius*, zodpovedný za čo najvernejšie kópie exemplárov schválených univerzitou. Niekedy ich vyhotovovali študenti, inokedy pridružené remeselnícke dielne. Kópie kníh sa v tomto procese vyrábali po rozdelení pôvodného exemplára na pécie – zložky so 4 preloženými listami. Za náhradu sa pécie aj požičiavali.¹⁰⁹

4.1.4 ZAUJÍMAVOSTI

4.1.4.1 NAJVÄČŠÍ KÓDEX

Pravdepodobne najväčším kódexom na svete je **Codex Gigas** („Obrovská kniha“) zo začiatku 13. storočia z benediktínskeho kláštora v Podlažiciach pri Chrudimi v Čechách. Podľa výnimočného vyobrazenia diabla na strane 290 o veľkosti skoro 50 cm Codex Gigas nazývame tiež **Diablova biblia**. Codex Gigas je najväčším zachovaným

¹⁰⁷ MAREK, J. a DRAGON, M. Kodex. In: Encyklopedie knihy [online]. Knihovna AV ČR, ©2019 [cit. 2019-07-13]. Dostupné na: [https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Kodex_\(rukopisn%C3%A1_kniha\)](https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Kodex_(rukopisn%C3%A1_kniha))

¹⁰⁸ Stredoveké skriptória. *Knižná väzba* [online]. 23. decembra 2014 [cit. 2019-01-14]. Dostupné na: <https://chanele6020.wordpress.com/2014/12/23/stredoveke-skriptoria/>

¹⁰⁹ Medieval manuscripts. TrobEu [online]. [Girona: University of Girona, 2015] [cit. 2020-01-01]. Dostupné na: <http://www.trob-eu.net/en/medieval-manuscripts.html>

stredovekým rukopisom na svete: jeho hrúbka je 22 cm, výška 92 cm a celý váži okolo 74 kg. Z tematického hľadiska kódex obsahuje celú Bibliu, Kosmasovu kroniku českú a ďalšie diela, ako aj zaklínadlá a rôzne dobové záznamy. S kódexom sú spojené mnohé legendy. Česká hovorí¹¹⁰, že tento kódex vyhotovil za jednu noc mních, odsúdený za priestupky na zamurovanie, ktorému v písaní pomáhal diabol. Aby sa vyhol trestu, sľúbil napísať za jedinu noc knihu, ktorá obsahuje všetky ľudské vedomosti. S blížiacou sa polnocou mních požiadal o pomoc Lucifera, ktorý mal dielo vytvoriť a pridať svoj autoportrét.

Tajomstvo kódexu sa pokúsili rozlúštiť viacerí bádatelia. Podľa informácií paleografa Michaela Gullicka¹¹¹, analýza rukopisu naznačila, že celý rukopis vytvoril jeden pisár. Rovnako, ako samotný rukopis o tom má svedčiť aj podpis v texte – „Hermann inclusus“, čo poukazuje na skutočnosť, že išlo pravdepodobne iba o jediného pisára. Kaligrafické testy medzitým dokázali, že na vytvorenie takéhoto diela by autor potreboval 25-30 rokov sústavného písania. Niektorí vedci sa domnievajú, že legenda o potrestanom mníchovi vychádza z nedorozumenia v podpise knihy, ktorý obsahuje slovo „inclusus“. Latinské slovo „inclusus“ malo podľa legiend znamenať strašný trest, ale pravdivý zmysel tohto slova je „samotár“. Zväzok teda podľa najnovších zistení napísal osamelý mních, ktorý sa uzavrel pred vonkajším svetom a zasvätil svoj život Codexu Gigas.

4.1.4.2 NAJMENŠÍ KÓDEX

Najmenším kódexom na pergamene je tzv. **Máního kódex** zo 4. – 6. st., ktorý mal rozsah 192 strán a veľkosť 45 × 38 mm¹¹². Kódex bol napísaný v gréčtine a obsahoval popis života zakladateľa manicheizmu¹¹³. Malý formát knihy predpokladá, že toto náboženské učenie bolo prenasledované a kódex sa takto lepšie ukryl, transportoval a mohol slúžiť tiež ako amulet.

¹¹⁰ *Ďáblova bible* [online]. Muzeum města Ústí nad Labem, ©2011 [cit. 2019-09-09]. Dostupné na: <http://www.muzeumusti.cz/c1646/Dablova-bible/>

¹¹¹ GULLICK, M. *The Codex Gigas: a revised version of the George Svensson* [online]. Stockholm: The National Library of Sweden, November 2006 [cit. 2017-08-07]. Dostupné na: <http://www.kb.se/Dokument/Press/Sidor%20fr%C3%A5n%20Biblis38.pdf>

¹¹² ROBERTS, C.H. a T.C. SKEAT. *The Birth of the Codex*. London: Oxford University Press, 1987. ISBN 0-19-726061-6.

¹¹³ Náboženské učenie založené iránskym prorokom Máním v Novoperzskej ríši.

Obr. 28 Máního kódex¹¹⁴ (fragment)

4.1.4.3 MANIPULÁCIA S KÓDEXMI A ICH ČÍTANIE

Kódexy sa spočiatku uskladňovali ležmo a ich názov bol preto napísaný na profile (oriezke). Od 16. storočia sa začali uchovávať postojacky a s názvom na chrbte. Pre zachovanie peknej formy knihy a z dôvodu ochrany pred prachom sa používali knižné spony, ktoré držali knižné dosky pohromade. Predovšetkým v kláštorných knižniciach boli kódexy pripútané na reťaziach, aby sa zabránilo ich krádežiam – takéto kódexy označujeme ako *libri catenati*. Opačným prípadom boli knihy, ktoré patrili konkrétnym osobám a nosili sa vo vrecku – tzv. *libri caudati* – vreckové knihy zväčša s náboženským obsahom (spevníky), ale aj almanachy. Majiteľmi kódexov, keďže boli veľmi drahé, boli v ranom stredoveku kláštorne knižnice, neskôr, v období humanizmu a renesancie aj univerzity, mestá či súkromné osoby (humanisti, učitelia, šľachtici, duchovní). Potenciálny okruh recipientov bol teda spočiatku veľmi úzky a koncentroval sa v kláštoroch; až neskôr, po založení prvých univerzít v 13. storočí, sa kódexy postupne dostávajú do rúk aj pedagógom a študentom, prípadne v období renesancie a humanizmu aj učencom a majetným osobám.

Čítanie kódexov sa realizovalo buď ako *skupinová prednáška*, od 3. st. p.n.l. sa ujal aj *individuálny*, hoci *hlasný* čítanie; s *tichým* čítaním sa stretávame až od 10. storočia v oblasti beletrie¹¹⁵. V období raného stredoveku (800 – 1150) sa čítanie kódexov

¹¹⁴ Zdroj obrázka: *Der Kölner Mani-Kodex*. Kölner Papyri [online]. Uni-Köln, 2004 [cit. 2015-20-12].

Dostupné na: <https://papyri.uni-koeln.de/features/mani-kodex>

¹¹⁵ SCHÖN, E. *Der Verlust der Sinnlichkeit oder Die Verwandlung des Lesers – Mentalitätswandel um 1800*. Stuttgart: Klett-Cotta Verlag, 1987.

odohrávalo zásadne v kláštoroch, kde sa kódexy vyrábali a aj zbierali – toto čítanie nazývame aj *monastické*. Išlo o intenzívne čítanie, často memorovanie. Mnísi čítali nahlas sami pre seba alebo nahlas pre ostatných, príp. sa stretávame aj s istým „mrmlaním“ (ani potichu, ani nahlas), ako to niektorí autori označujú. ~~Od~~ Medzi rokmi 1150 – 1300 hovoríme o *scholastickom* čítaní, ktoré už nebolo len „mrmlaním“, ale cieľeným čítaním koncentrujúcim sa na cieľ a obsah. Od roku 1300 narastá individuálne čítanie (stále hlasné), *čiar*ka a to aj u bohatých obchodníkov, šľachticov a pod. Lektúra sa rozrastá aj o svetské témy.¹¹⁶

Pri recepcii kódexov sa už od 13. st. používali aj pomôcky, ako napr. tzv. knižné kamienky (záložky) alebo okuliare (od 13. st. v severnom Taliansku).

4.1.5 ANATÓMIA KÓDEXOV

Stredoveké rukopisné knihy sa na prvý pohľad odlišovali od neskorších tlačených kníh – a to nielen písmom, ale aj štruktúrou.

Doska *väzby* kódexov bývala najčastejšie z masívneho dreva (pokrytá kožou) s kovaním, ktoré zabráňovalo zničeniu dosiek, ale aj vlneniu pergamenových listov. Kovové puklice boli umiestnené v rohoch a strede knižnej dosky, niekedy boli až 2 cm vysoké – kniha akoby stála na nožičkách. Ochrannú funkciu mali aj spony, ktoré väzbu pevne uzavreli a chránili proti prenikaniu prachu, vlhkosti a škodlivého hmyzu. Niektoré kódexy mali na väzbe pripevné aj reťaze kvôli zabráneniu krádeže. Mnohé z nich boli neskôr odstránené, keď sa knihy prestali ukladať ležmo, ale vedľa seba.¹¹⁷

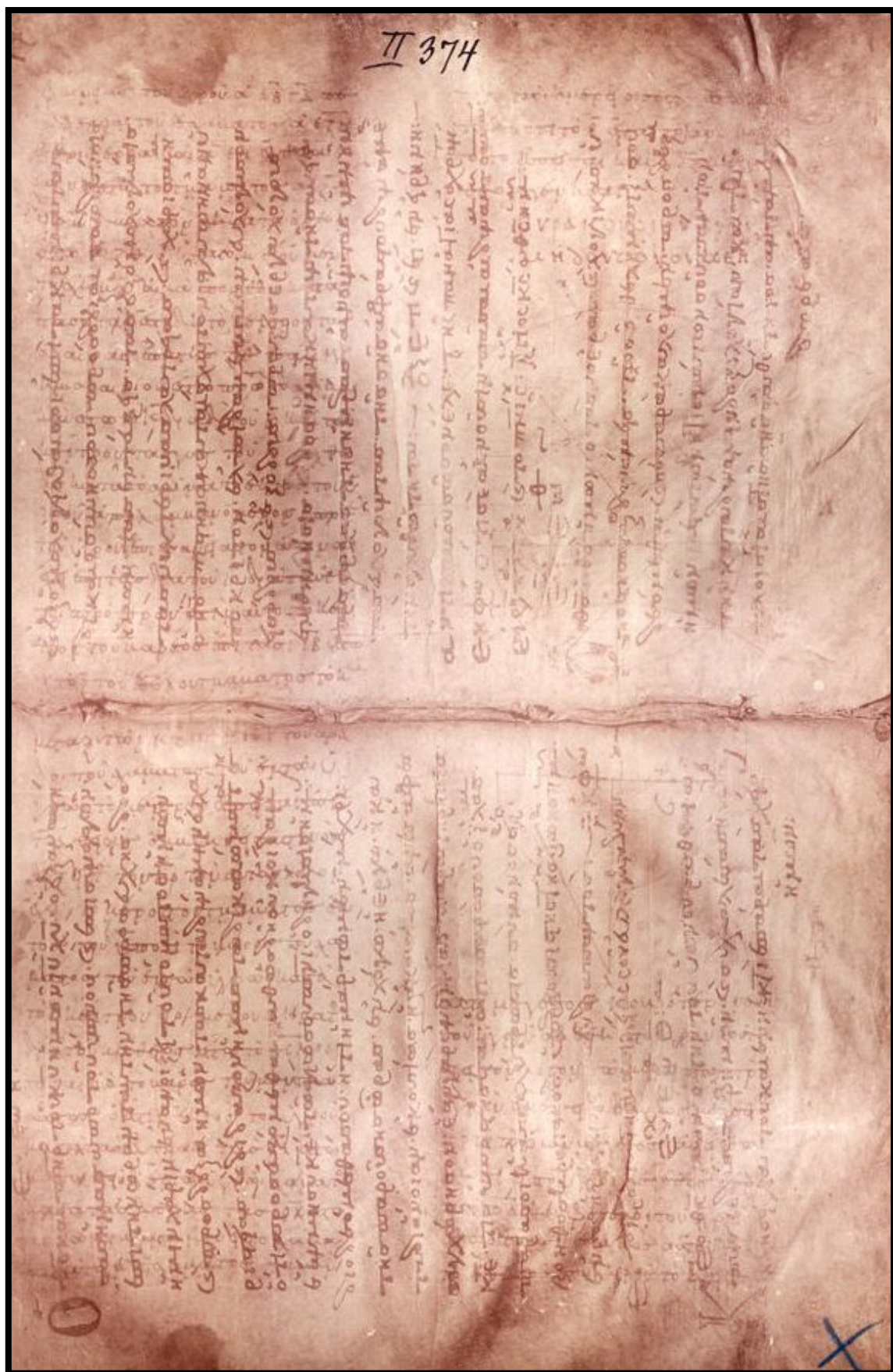
Stránkovanie, ako ho poznáme dnes, nebolo v stredovekej knihe bežné a objavilo sa až od 13. storočia (označovanie listov = foliácia). V mnohých prípadoch bolo stránkovanie doplnené až v neskorších obdobiach. Nahrádzali ho značky (záložky), ktoré sa vlepovali na určené, často používané strany – záložky boli malé kúsky z pergamenu, kože alebo papiera. Na jednotlivých stránkach je však mnohokrát vidieť riadkovanie a presne vymedzené textové zrkadlo.

Tým, že výroba pergamenu bola zdĺhavá a pergamen drahý, pisári sa snažili využiť každý kúsok. Pergamen bol písacou látkou, na ktorej sa dali písmená v prípade chýb

¹¹⁶ MANGUEL, A. *A history of reading*. Penguin Books, 1997.

¹¹⁷ SCHNEIDER, D. Besonderheiten mittelalterlicher Bücher. In: *Das Buch im Mittelalter* [online]. Universität Trier, 2016 [cit. 2019-08-09]. Dostupné na: <http://dhmuseum.uni-trier.de/node/371>

zoškrabať a táto jeho vlastnosť bola využívaná aj na opätovné písanie textov do kódexov, ktorých obsah sa viac nevyužíval – tak vznikali tzv. *palimpsesty*.

Obr. 29 Palimpsest¹¹⁸ (vidieť pôvodný text)

Luxusné rukopisy sa písali na *farebnom* (najvzácnejšie na purpurovom) *pergamene*, *ilustrovali sa* žiarivými voskovými, temperovými alebo vodovými farbami, bohato sa dekorovali rytými či puncovanými zlatými fóliami (práve ich lesk zrodil termín *iluminované*, t. j. osvetlené rukopisy), *práškové zlato a striebro* sa často používalo i na písmo. Zložité ornamenty neraz utvárali *celostránkové obrazy*, alebo sa inokedy prejavili v podobe *obrovských iniciál*.

Treba podotknúť, že *titulná strana* bola výdobytcom tlačenej knihy a kódexy obsahovali len zriedka informácie prináležiace titulnej strane. Prvá strana kódexu mala niekedy tzv. *subscriptio* – nápis označujúci miesto a/alebo dátum vyhotovenia knihy a/alebo meno pisára alebo osoby, ktorá knihu objednala. Podobný obsah mal aj *kolofón*, s tým rozdielom, že bol umiestnený na konci knihy. Oba tieto prvky sa však v rukopisnej knihe vyskytovali iba sporadicky a prvou stranou kódexu bol samotný text knihy na úvodnej strane. V kolofóne sa častejšie dozvedáme informácie o procese vzniku textu, ako o samotnom pisárovi (o autorovi už vôbec). Dôležitým elementom vypovedajúcim o tvorcovi rukopisnej knihy bola *dekorácia*. Dekoráciou sa zvyšovala hodnota úvodnej strany kódexu – bola akýmsi oslavným vstupom do knihy samotnej.

4.1.6 DIZAJNOVÉ PRVKY KÓDEXOV A SÚVISIACA TERMINOLÓGIA

Spracované na základe vybraných terminologických slovníkov a publikácií.¹¹⁹

Abreviatúra – z latinského slova *abbreviatura*, *brevis* – krátky. Skracovanie slov v stredovekých textoch rôznymi spôsobmi – skomolením, sťažením, použitím grafických značiek so stálym či kolísavým významom. Skratky sa sústredili na

¹¹⁹ VOIT, P. *Kodex. Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. 1. vyd. Praha: Libri, 2006. Bibliotheca strahoviensis. Series monographica, II. ISBN 8072773127; Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy [online]. 2003- [cit. 2017-05-18]. Dostupné na: <https://aleph.nkp.cz/cze/ktd>; Describing Medieval Manuscripts. *Medieval manuscripts blog* [online]. British Library Board, [bez dátumu] [cit. 2016-05-05]. Dostupné na: <http://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2012/10/describing-medieval-manuscripts.html>; Glossaries. *Catalogue of illuminated manuscripts* [online]. ©The British Library, [bez dátumu][cit. 2018-08-09]. Dostupné na: http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/glossary.asp?_ga=2.158287354.1748593145.1535365030-369064408.1535365030; Glossary of Terms [online]. [bez dátumu] [cit. 2017-09-29]. Dostupné na: <http://www.library.manchester.ac.uk/inthebigynnyng/manuscript/English%20MSS%20Glossary.pdf>; ODLIS [online]. ABC-CLIO, ©2016 [cit. 2016-01-14]. Dostupné na: http://www.abc-clio.com/ODLIS/odlis_a.aspx

často opakované slová, ktoré mohol čitateľ ľahko uhádnuť, ich význam bol v šetrení materiálu a zachovaní textového zrkadla. Niektoré zo skratiek prešli do bežného povedomia a používajú sa dodnes.

Antropomorfná iniciála – iniciála bohatá na figurálne prvky, postavy, ktoré boli útle, štíhle, mali úzke ramená, dlhé nohy a ruky.

Arabeska – z talianskeho slova arabesco – arabský. Rastlinný motív ornamentu, ktorý je tvorený z drobných kvetín a rastlinných lístkov.

Bas-de-page – zápätie – zobrazenie (výzdoba) mimo textového zrkadla alebo miniatúry.

Beštiár – z latinského slova bestiarium – (dravé) zviera. Typ knihy resp. žáner obsahujúci mytologické a imaginárne zvieratá a miesta, ktoré sú využité pre kresťanské učenie. Charakter textu je moralizujúci či alegorický, nikdy nie prírodopisný. Beštiár býva obohatený o výtvarné prvky. V stredoveku boli obľúbené beštiáre s ilustráciami, ktoré zobrazovali zvieratá, vtáky a dokonca aj kamene.

Bordúra – linka alebo dekoratívny pás, zdobený rastlinnými alebo figurálnymi motívami, súvislo rámujúci titulný list, strany textu alebo prednú a zadnú dosku väzby. Vo výzdobe dosiek väzby lemuje bordúra jeden z okrajov dosky alebo vytvára rámovú kompozíciu.

Dedikácia – venovanie knihy ako výraz úcty a poďakovania.

Dekorovaná iniciála – komponovaná v živých farbách bez figurálnych a zoomorfických prvkov. Skladala sa výlučne z dekoratívnych prvkov.

Devíza – z latinského slova „dividere“ (deliť). Krátke heslo textovej či obrazovej povahy, vyjadrujúce filozofickú, etickú alebo náboženskú zásadu držiteľa. Spojením motívu, kompozície a funkcie heslo úzko súviselo s emblematickou. Devíza mala individuálnu, rodovú a inštitucionálnu podobu a len ojedinele zastupovala citát na prvej strane alebo dopĺňovala knižný dekór.

Droléria – vyobrazenie zábavného výjavu, obvykle mierne groteskného charakteru, ktoré sa v stredovekých rukopisoch objavovalo často v spojení s rastlinnými úponkami ako výzdoba okrajov písaného textu a nemalo spravidla vzťah k obsahu diela.

Exlibris – z latinského Ex libris – z kníh. Označuje majiteľa / vlastníka knihy v úplnom alebo skrátenom tvare. Na rozdiel od supralibros sa exlibris nachádzal kdekoľvek vo vnútri knihy spočiatku v písanej, neskôr v tlačenej forme, často vo forme pečiatky alebo nálepky na začiatku knihy. Vlastník knihy označil vlastníctvo tak, aby bolo na prvý pohľad jasné – často bývalo spojené s ozdobným erbom, monogramom či obrázkom.

Explicit – označenie pre súhrn údajov o diele umiestnených na konci rukopisných a prvých tlačených kníh. Obsahuje bližšie údaje o diele – meno pisára (tlačiar), miesto a dátum vzniku knihy (napísania, vytlačenia), príp. údaje o obsahu diela. Termín je pozostatkom vývojovej etapy, v ktorej knihy mali formu zvitku (papyrusového) a pri jeho roztočení boli tieto údaje k dispozícii ako prvé.

Filigrán – spôsob výzdoby stredovekých rukopisov, spravidla iniciál, ktorý využíval krúžené ťahy jemných liniek, preto je označovaný ako „nitkový“. Zároveň tiež vodoznak na ručnom papieri, ktorý vznikol stenčením papieroviny na miestach, kde bola do sita pre rozomletú papierovú hmotu pripevnená značka z tenkého drôtu. Pri strojovej výrobe papiera bol filigrán vytvorený tesne pred sušením, a to stlačením vrstvy ešte vlhkého papiera ležiaceho na site.

Fleuroné – z francúzštiny – kvietkovaný, **floratúra** je ozdoba knižnej maľby, ktorá zdobí iniciály rukopisu. Ide o ornament rastlinného charakteru kreslený tenkým perom a atramentom (zväčša modrým alebo červeným). Je zvyčajne v inej farbe ako iniciála a skladá sa zo štylizovaných rastlinných foriem ako napríklad listov, úponkov, lupeňov alebo trňov. Z iniciál fleuroné často „vychádza“ pozdĺž ich okrajov.

Fóliovanie – alfanumerické označenie listov rukopisu (alebo tlačenej knihy).

Groteska je hybridná a zároveň komická postava, ktorá často kombinuje prvky rôznych ľudských a zvieracích foriem. Nenesie žiaden zrejmy vzťah k textu, ktorý zdobí.

Chryzografia – maľba práškovým zlatom rozptýleným v spojive; technika používaná najmä v knižnej maľbe.

Ikonografia – z gréčtiny eikon – obraz, grafein – písať, predstavuje spôsob zobrazovania predstáv, výjavov a postáv, najmä náboženských a mytologických.

Iluminácia – z latinčiny illuminare – osvetľovať, ozdobiť, je ručná maľba alebo výzdoba stredovekých a renesančných rukopisov a inkunábulí. Bola realizovaná najmä svetlými farbami, ako napr. zlato alebo striebro. Je to všeobecnejší pojem ako ilustrácia, ktorá spravidla označuje vyobrazenie, ktoré sa bezprostredne vzťahuje k textu. Iluminácia zahŕňa ornamentálne a figurálne vyobrazenia, miniatúry, iniciály a výzdobu bordúr.

Incipit – začiatok textu v stredovekých rukopisoch a inkunábulách, formulka, ktorou začínal text (...Začína sa kniha...) Po tejto formulke obyčajne nasledoval názov diela, ktorý mal často opisnú podobu (knih o...), prípadne nasledovali aj údaje o autorovi. Incipit bol často graficky alebo farebne zvýraznený. Sú to úvodné slová textu, ktoré by nemali byť zamieňané s nadpismi. Je jedným zo základných zdrojov údajov na identifikáciu a určenie rukopisných textov, ktoré ešte nemali

presné názvy a často neboli uvedení ich autori. Uvedenie incipitu je preto nevyhnutné pri popise stredovekých rukopisov v katalógoch alebo bibliografiách.

Iniciála – z latinčiny initium – počiatok, písmeno stojace na začiatku odseku alebo kapitoly, plniace funkciu optického, dekoračného dekóru. Je odlišené veľkosťou, tvarom, pozadím a farbou. Písmeno bolo sčasti pozlátené, sčasti jednofarebné s pozláteným ornamentom a často doplnené pozlátenou rastlinnou drolériou. Podľa dekorácie rozoznávame rôzne druhy iniciál, napr. figurálna, zoomorfná, antropomorfná, pletencová, kaligrafická, ornamentálna, rastlinná, arabesková, atď.

Kaligrafia – z gréčtiny „krásne písať“ – umenie krasopisu. Skript, ktorý vykazuje mimoriadnu a často vysoko umeleckú a estetickú kvalitu. Umenie jemného písania, ktoré bolo v priebehu stredoveku a renesancie vysoko hodnotené. Existovali vzorkovníky, kde sa podrobne popisuje kaligrafia a vzory písmen.

Kniha hodín alebo liturgia hodín je malá knižočka pre osobné používanie zbožných laikov obsahujúca modlitby usporiadané podľa denných úsekov. Kniha bola bohato iluminovaná a jej výzdoba obsahovala okrem výjavov zo života Krista a P. Márie aj témy pomínutelnosti života alebo tanec mŕtvych.

Kolofón – písársky záver –záverečné poznámky pisára na konci textu (knihy). Na rozdiel od incipitu prinášal kolofón presné údaje o dátume, prostredí alebo okolnostiach vzniku rukopisnej knihy (meno pisára, donátora, miesto, dátum vyhotovenia a pod.), ale aj údaje o emocionálnom rozporení pisára pri písaní alebo dokončení knihy. V prípade tlačenej knihy vytlačené údaje o mieste tlače, tlačiarovi a roku vydania v závere knihy.

Kustóda – v rukopisoch spôsob označenia jednotlivých zložiek pre ich správne zoradenie, a to spravidla vo forme rímskeho či arabského čísla alebo písmena, prípadne kombinácii oboch, umiestnených buď na hornom okraji začiatku zložky alebo na dolnom okraji poslednej strany.

Majuskula – typografický výraz pre písmená veľkej abecedy.

Marginália – latinské slovo pre „veci na okraji“ – krátka poznámka na vonkajšom okraji textu alebo strany uľahčujúca prehľad o obsahu knihy (najmä v odborných a vedeckých knihách). Marginálie môžu obsahovať glosy, anotácie alebo diagramy.

Miniatura – drobný obrázok. Prvok výzdoby rukopisov, predstavujúci samostatné vyobrazenie zaopatrené rámom alebo bez neho, ktoré nie je spojené s iniciálou. Miniatura môže byť umiestnená v stĺpci písma alebo v bordúre.

Minuskula – typografický výraz pre písmená malej abecedy.

Palimpsest – z gréckeho slova palimpsestos – znovu zoškriabaný, rukopisná kniha, v ktorej je pôvodný text zoškriabaný a písacia látka je popísaná nanovo. Pôvodný text je možné vidieť voľným okom alebo je možné ho zobrazit' chemickými, fotografickými alebo röntgenovými metódami. Presné metódy, akými sa text odstraňoval, nie sú jednoznačné. Niektorí sa domnievajú, že sa text zmýval hubkou, iní predpokladajú, že sa zoškraboval penovcom, nožom alebo zmesou mlieka, syra a nehaseného vápna.

Palmeta – z latinského slova palma – dľaň, symetrický rastlinný motív vychádzajúci z palmových listov a listov akantu. Ornament býva vejárovitého tvaru, ktorý vychádza z tvarov palmových listov, pripomínajúcich ľudskú dľaň.

Pisárska iniciála – pomenovanie pre veľké písmeno na začiatku novej vety vo výške dvoch alebo troch riadkov. Písmeno bolo oproti druhým písmenám zvýraznené. Aby sa písmeno zvlášť zdôraznilo, zvyklo sa podčiarkovať.

Predsádka – hustý, silný papier zložený do stredu, z ktorého polovica je prilepená na vnútornej strane prednej alebo zadnej dosky, druhá polovica tvorí prvý alebo posledný list. Záhyb každého koncového papiera funguje ako záves, spájajúci textový blok s „krytom“ (doskou) a umožňujúci pripojenú dosku otvárať a zatvárať. Taktiež chráni text a pôsobí proti vyťahnutiu textového boku z dosiek knihy.

Proveniencia – z latinského slova „provenire“ (pochádzať). Súbor údajov o pôvode knihy: vlastnícke záznamy, značky a pečiatky inštitucionálnych a individuálnych vlastníkov. Provenienčné údaje nevpisovali do kníh iba prví majitelia, ale aj ich nasledujúci vlastníci.

Reklamanta – označenie zložiek rukopisov, ktoré slúži k dosiahnutiu ich správneho poradia. Je to niekoľko slov, jedno slovo, či počiatočná slabika textu zo začiatku nasledujúcej novej zložky, zapísané pod posledným riadkom predošlej zložky. Pri označovaní listov alebo strán v *tlačených* knihách sú reklamanty historicky nazývané **kustódami**.

Reprezentant – z latinčiny repraesentans – prítomný, zastupujúci (anglicky aj guide letter), drobné písmenko upozorňujúce, kde a aká sa má doplniť iniciála. Ak pisár a iluminátor neboli jedna a tá istá osoba, označoval pisár iluminátorovi miesto v knihe malým písmenkom, ktoré malo byť neskôr dotvorené ako iniciála. (Niekedy sa stalo, že rubrikátori sa pri práci ponáhľali a na prázdne miesto namalovali iné písmeno.)

Rozeta – z latinského slova rosa – ruža, dekoratívny motív štylizovaného kvetu ruže alebo kvetiny, ktorá má okvetné lístky v radiálnom alebo hviezdicovom usporiadaní okvetia. Uplatňovala sa aj ako doplnok rastlinných, či zložených motívov.

Rozvilina – väčšinou pásový ornament zo špirálovite stočených úponkov, doplnených listami (najčastejšie akantovými), prípadne aj kvetmi.

Rubrikácia – z latinského „ruber“ – červená, pomenovanie odvodené od používania červenej farby) je označovanie a zvýrazňovanie (podčiarkovanie) písmen a textu červenou alebo modrou farbou – najčastejšie incipitov a začiatkov kapitol. Zvýraznené začiatkové písmeno či zvláštne znamienko v rukopisoch, inkunábulách a niektorých starých tlačiach, ktoré malo výraznejšie odlíšiť jednotlivé časti kapitol a odsekov textu.

Vrecková kniha – malá prenosná kniha, ktorá sa dala zavesiť na opasok alebo remeň. Prenosné knihy sa najčastejšie používali na výrobu kníh hodínok či modlitebných kníh pripravovaných pre zbožné účely (najmä pre bohaté ženy) a často mali vysoko kvalitnú väzbu. Boli obzvlášť populárne počas 15. a 16. storočia. Vyrábali sa aj malé zápisníky vo forme voskových tabuliek, ktoré sa tiež mohli nosiť na opasku.

Zoomorfná iniciála – iniciála s obrázkami rýb, vtákov, psov a iných zvierat vo farbách červenej, žltej a zelenej.

4.1.7 KÓDEXY A SLOVENSKO

Najstarším zachovaným kódexom na území Slovenska je **Nitriansky kódex** (nazývaný tiež *Szelepchényiho kódex* alebo *Codex Nitriensis Latinus*) z 11. storočia. Ide o najstaršiu knižnú písomnú pamiatku – latinský evanjeliár, ktorého obsahom boli evanjeliá čítané pri bohoslužbách, ako aj mená svätcov a liturgické sviatky. Kódex bol napísaný na pergamene s exkluzívnou výzdobou a o jeho vzniku sa viedli viaceré polemiky, keďže tak, ako mnohé iné kódexy, neobsahoval meno tvorcu, ani údaje o vzniku. Prvou hypotézou je, že Nitriansky kódex vznikol v benediktínskom kláštore v Hronskom Beňadiku, nakoľko mal benediktínsky charakter a obsahoval kompletný hlavný sviatok sv. Benedikta, čiže mohol vzniknúť v opátstve, ktorého patrónom je sv. Benedikt a týmto v Uhorsku bolo Hronskobeňadické opátstvo¹²⁰. Datovanie kódexu bolo odvodené na základe jeho liturgických špecifik a paleografického rozboru. Rozbor preukázal, že kódex nemohol byť napísaný skôr ako po prvej polovici 11. storočia. Druhý

¹²⁰ SOPKO, J. O vzniku, pôvode a histórii Nitrianskeho kódexu. In: Nitriansky kódex. Martin: Matica slovenská, 1987, s. 8-13.

predpoklad smeruje vznik kódexu do Cách (Burtscheid) v 30. rokoch 12. storočia, pričom za aj proti obom hypotézam existujú viaceré dôkazy¹²¹.

Pomenovanie „nitriansky“ dostal kódex na základe miesta jeho uchovávaní. Keďže sa mal kódex v priebehu storočí premiestňovať a vystriedať mnoho vlastníkov na tých najvyšších miestach a neskôr dvakrát „vrátiť“ na naše územie – konkrétne do Nitry, kde je od roku 1942 uložený na nitrianskom hrade, celkom oprávnene nesie toto geografické pomenovanie.

Prvý kódex s priamou väzbou na Slovensko je **Legenda o sv. Svoradovi a sv. Benediktovi** (známa tiež ako **Maurova legenda**), ktorá popisuje život pustovníka, sv. Andreja Svorada, ktorého s naším územím spája skutočnosť, že svoje rehoľné meno Andrej dostal na Zobore v Nitre. Životopis Svorada (spolu s učeníkom Benediktom) spracoval biskup **Maurus z Pátkostolia** v rokoch 1064 – 1070 na základe vlastného pozorovania sv. Svorada a informácií od učeníka, sv. Benedikta a opáta Filipa. Ide o jednu z najstarších legend od Maura – cirkevného hodnostára a opáta kláštora na Panónskej hore (Pánonhalma), neskôr biskupa v Pátkostolí (Pécs). Legenda je pomerne krátka a zobrazuje hlavne život mučeníkov plný odriekania, sebatrýznenia a zázrakov. Výňatky zo životopisu sa objavili aj v **Záhrebskom breviári** (tiež **Záhrebský kódex**) z 13. stor.

Dôležitým kódexom, ktorý vznikol na území Slovenska, je aj tzv. **Prayov kódex**. Jeho vznik datujeme do 12. storočia do Diakoviec (okr. Šaľa). Ide o latinský kódex, ktorý je významný tým, že obsahuje najstarší text (pohrebné reči) napísaný v staromaďarskom jazyku. V súčasnosti je kódex uložený v Národnom múzeu v Budapešti. Pomenovanie nesie tento kódex po jeho objaviteľovi, Jurajovi Prayovi, kráľovskom historikovi a knihovníkovi 18. storočia.

Na naše územie boli prvé stredoveké kódexy importované zo zahraničia, zvlášť pre potreby vtedajších kláštorov, fár, konventov a kapitúl, hoci vieme, že aj tu vznikali písomnosti, avšak spočiatku v podobe listín a dekrétov. Významnú úlohu pri zbieraní a písaní kódexov zohrali nitrianska, bratislavská a spišská kapitula, ktoré knihy potrebovali nielen pre vlastné potreby, ale aj pre zabezpečenie zakladaných škôl potrebou lektúrou, či pre budovanie knižníc.

¹²¹ Napr. v diele J. Nemeša: NEMEŠ, J. Nitriansky kódex a jeho posolstvo. Ružomberok, 2006. ISBN 80-8084-116-0.

Obr. 29 Nitriansky kódex¹²²

¹²² Zdroj obrázka: Nitriansky kódex. Martin: Matica slovenská, 1987, s. 38.

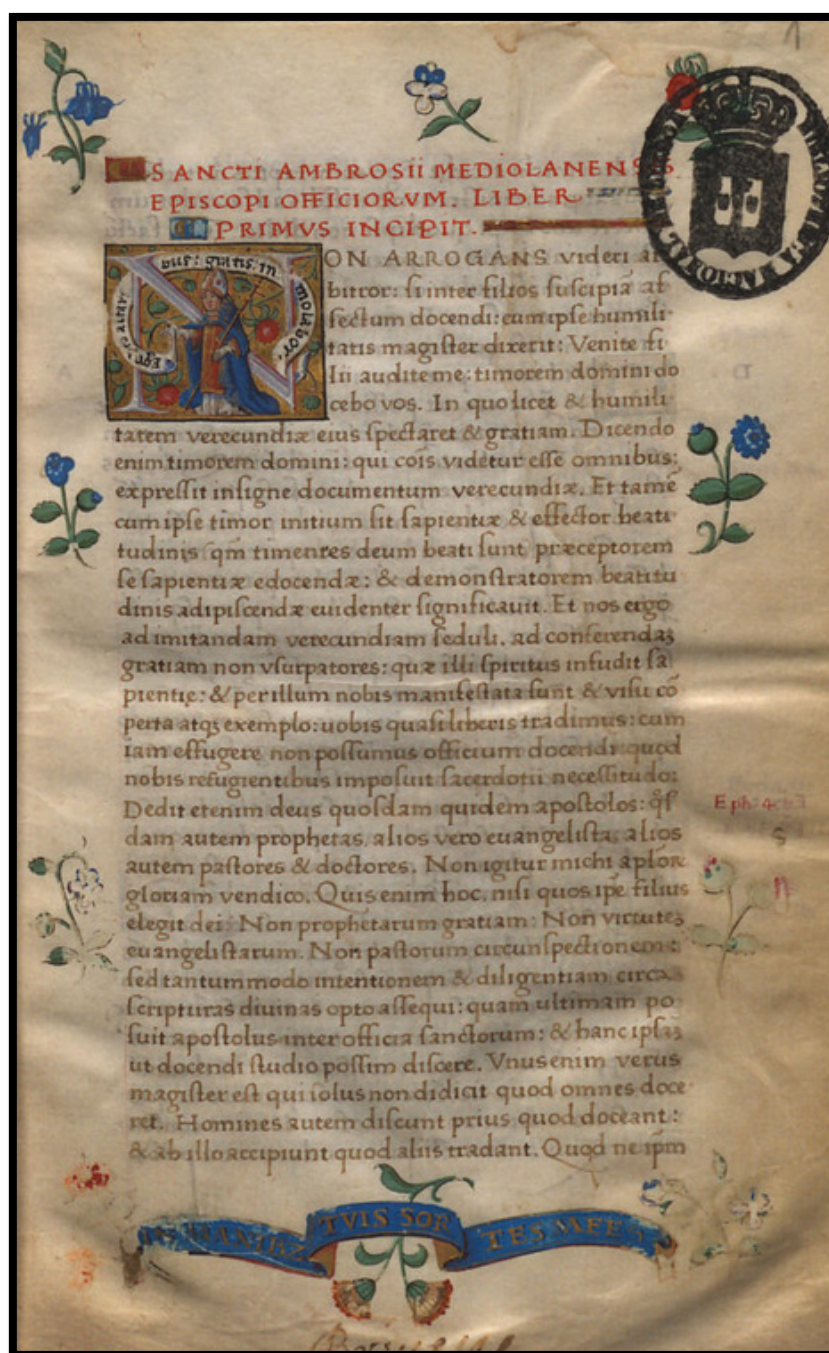
4.2 ÚLOHY

1. Aký je tento kódex z hľadiska väzby?

- a) pravý
- b) nepravý

2. Ktoré prvky dizajnu môžeme vidieť na tejto strane kódexu¹²³?

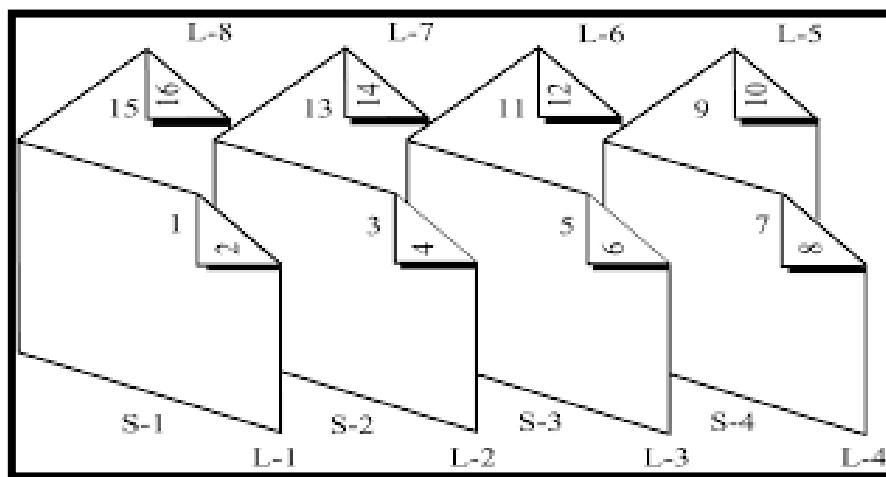

- a) bordúra, marginálie, iniciála, devíza,
- b) bordúra, kolofón, marginálie, vineta, iniciála,
- c) incipit, marginálie, iniciála, devíza, exlibris,
- d) marginálie, iniciála, chryzografia, bordúra, predsádka,
- e) reklamanta, iniciála, chryzografia, bordúra, predsádka.

¹²³ Zdroj obrázka: De officiis ministrorum. Biblioteca Nacional de Portugal [online]. [bez dátumu] [2019-08-09]. Dostupné na: <http://purl.pt/31608/1/index.html#/6-7/html>

3. Akú zložku kódexu označuje obrázok?

- a) binio
- b) ternio
- c) quaternio

4. Zo stredoveku máme zachovaný popis výroby pergamentu od Conrada von Mure¹²⁴ z 13. storočia. Prečítajte text a doplňte chýbajúce:

„O koži, z ktorej sa vyrába: Koža teľaťa sa očistí od a ponorí do vody. Do vody sa primieša, ktoré zničí všetko surové. Koža sa očistí a odstráni. Obruč (namiesto toho môžete použiť drevený rám) sa prispôsobí a koža sa Umiestni sa na, aby sa vyparila vlhkosť. Potom sa ešte nožom odstráni srst' a mäso.“

5. Ku ktorému dizajnovému prvku kódexov patrí definícia?

- a) začiatok textu v stredovekých rukopisoch a inkunábulách v zmysle „Tu sa začína kniha“,
- b) iniciála bohatá na ľudské postavy,
- c) linka alebo dekoratívny pás rámujúci titulný list,
- d) zoškriabaný a nanovo popísaný kódex,
- e) venovanie,
- f) zábavný výjav groteskného charakteru na okraji rukopisného textu,
- g) označenie majiteľa knihy formou pečiatky alebo nálepky,
- h) označenie pre koniec knihy v zmysle „tu sa končí kniha“,
- i) nitková výzdoba stredovekých kódexov,
- j) ornament v tvare pásu zo špirálovite stočených úponkov doplnený listami alebo kvetmi,
- k) alfanumerické označenie listov rukopisu alebo tlačenej knihy,

¹²⁴ VON MURE, Conrad. *De naturis animalium*. Heidelberg: éd. Árpád Péter Orbán, 1989. Novšie vydanie.

- l) písmeno veľkej abecedy,
- m) krásne písanie,
- n) ručná maľba alebo výzdoba stredovekých a renesančných rukopisov a inkunábulí,
- o) veľké písmeno na začiatku odseku alebo kapitoly, majúce dekoratívnu funkciu,
- p) konečné poznámky pisára na konci rukopisnej knihy alebo tiráž v tlačenej knihe (starej tlači),
- q) skracovanie slov v rukopisných a tlačených knihách stredoveku a raného novoveku,
- r) maľba práškovým zlatom,
- s) heslo textovej alebo obrazovej povahy, vyjadrujúce zásadu držiteľa,
- t) poznámka na okraji textu alebo strany,
- u) dekorácia podobajúca sa kvetu ruže,
- v) písmeno malej abecedy,
- w) označovanie a zvýrazňovanie písmen a textu červenou farbou,
- x) ozdobná dekorácia z palmových listov podobná dlani,
- y) malé písmenko označujúce v rukopisných knihách alebo v inkunábulách, ktorá iniciála má byť dotvorená,
- z) prenosná knižka malého formátu zavesená na opasok,
- aa) rukopisná kniha, ktorá obsahovala imaginárne, až hrôzostrašné zvieratá a miesta, ktoré sú využité pre kresťanské učenie,
- bb) iniciála obsahujúca zobrazenia zvierat.

6. Identifikujte označené prvky dizajnu v kódexe¹²⁵:

¹²⁵ Netztraktat [online]. ©2014-2018 [cit. 2018-07-07]. Dostupné na: <https://netztraktat.files.wordpress.com/2014/09/kunstbuch-klein2.jpg>

7. Ktorý prvok dizajnu kódexov predstavujú obrázky?

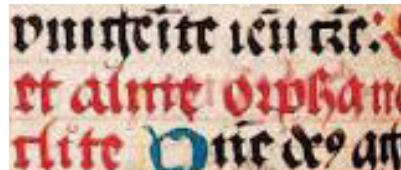
A

B

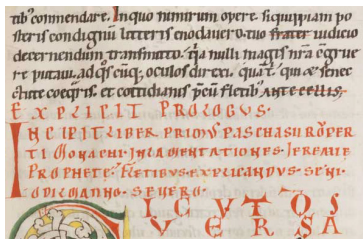
C

D

E

F

G

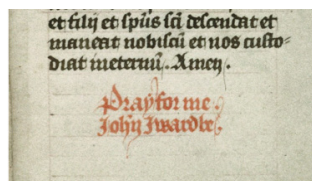
H

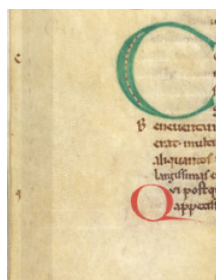
I

J

K

L

M

N

ZÁVER

Vzniku prvých rukopisných kníh predchádzalo niekoľko udalostí. Ešte pred objavením skutočného písma, ktoré bolo základným predpokladom vzniku kníh, sa na zaznamenávanie ľudskej komunikácie používali jaskynné maľby a predmetové písma, kam zaraďujeme mnemogramy, petroglyfy a petrogramy. Jaskynné maľby sa objavili už pred 50. 000 – 35. 000 rokmi p.n.l. a mnemogramy, petroglyfy a petrogramy pred 15. 000 – 10. 000 rokmi p.n.l. Neskôr, v období rokov 3500 – 3000 p.n.l. sa začali objavovať také písma, ktoré môžeme označiť ako limitované, nakoľko v nich neexistovala pevná súvislosť medzi znakom a významom (piktogramy a ideogramy). Okolo roku 3200 p.n.l. vzniklo aj prvé komplexné, hieroglyfické logografické písmo, ktoré bolo prechodom medzi limitovanými a komplexnými systémami písma. Súbežne alebo postupne vznikali rôzne ďalšie písomné sústavy, ktoré sa líšili tvarom písma, smerom písania, spôsobom zaznamenávania textu a výskytom hlások. Na ich vznik a vývoj mali vplyv písacie látky a písacie náradie, kultúrna tradícia určitej jazykovej oblasti, slohový názor určitého obdobia, politická a spoločenská potreba ako aj individualita tvorcu a potreba rýchlosti vyhotovenia zápisu.

S vývojom písma sa vyvíjali aj písacie látky a písárske náčinie. Kým spočiatku sa písalo na archeologické látky, ktoré boli k dispozícii v samotnej prírode, neskôr človek vytváral aj nové, paleografické písacie látky. V 4. storočí n.l. bol objavený papyrus, papier sa ako písacia látka objavuje od začiatku nášho letopočtu a 2. storočiu vďačíme za vynález pergamenu. Pisárskym látkam bolo prispôsobované aj písárske náčinie. Kým na voskové tabuľky sa používal rylec (stilus), vyrábaný zo železa, bronzu a kostí, nástenné písmo sa nanášalo štetcom (pencilus) a papyrus si vyžiadal používanie trstinového pera (calamus), ktoré sa neskôr vyvinulo do ďalších podôb – brkového a kovového pera.

So šírením vzdelanosti narastala potreba zaznamenávať písmom nielen krátke texty dennej potreby, ale vznikla tiež potreba registrovania dlhších, ucelenejších, či už náboženských, administratívnych alebo vedeckých textov. Táto požiadavka si vynútila spájanie pôvodných písacích látok do väčších celkov, až vznikli prvé knihy (kódexy). Hoci za kódex v súčasnosti považujeme rukopisnú knihu stredovekého obdobia s literárnym obsahom, s dielami vyhotovenými na viacerých častiach písacej látky spojených väzbou, sa stretávame oveľa skôr. Predchodcami skutočných stredovekých kódexov boli knihy z palmových listov; vo forme voskových tabuliek, tzv. pugillares sa kódex vyskytoval od 1. st., v 2. – 4. storočí boli pugillares nahradené kódexom na

papyruse, od 4. storočia sa stretávame s kódexmi na pergamene a od 14. storočia na papieri.

Texty kódexov vznikali v písárskych školách, ktoré boli známe už v starovekom Egypte, pričom pisári, majúci v spoločnosti vážené postavenie, získavali rôzne pomenovania: caligraphos, librarius, antiquarius, chartularius, notarius v závislosti aj od iných činností, ktoré vykonávali. V ranom stredoveku sa výroba kníh presunula do kláštorov ako jediných centier vzdelania, kde sa na ich výrobe podieľali ako pisári tzv. skriptori – vzdelaní mnísi, ktorí prepisovali texty. Od 12. a 13. storočia existujú už aj laickí pisári a nové povolanie pisára na vznikajúcich univerzitách pod označením stationarius. Laickí pisári na rozdiel od skriptorov prepisovali aj úradné dokumenty, dohody, obchodné zmluvy, diela o filozofii, matematike, astronómii, logike a dokonca aj romány, poéziu a lúboštné piesne.

Prvé kódexy tvorila zo začiatku jedna zložka pozostávajúca z viacerých dvojlistov zošitých v mieste preloženia – išlo o tzv. nepravý alebo brožúrový kódex. Neskôr boli vyrábané pravé kódexy, pri ktorých sa najprv osobitne zošili jednotlivé zložky, následne sa položili na seba a zošili na chrbte dohromady. Na výrobe kódexov sa podieľal celý rad osôb: okrem autorov textov a pisárov to boli pergameníci, výrobcovia pergamenu a papiera, praecentori, rubrikátori, iluminátori, kníhviazači, pričom mnohokrát viacero týchto funkcií vykonávala jedna osoba.

Z obsahového hľadiska vzniklo v podobe rukopisných kódexov mnoho antických textov, biblií, kníh hodínok, liturgických kníh, kalendárov, náboženských komentárov, filozofických diel, právnických a politických textov. V európskom kontexte sa v priebehu 6. – 15. storočia vyrobilo cca. 5 miliónov exemplárov kódexov, najviac latinských a gréckych. V slovenskom kontexte patria medzi najvýznamnejšie kódexy *Nitriansky kódex*, *Legenda o sv. Svoradovi a sv. Benediktovi* a *Prayov kódex*.

V 15. storočí kódexy v ich rukopisnej podobe doplnila a neskôr aj nahradila tlačaná kniha, čo však neznamená, že rukopisné kódexy vymizli ihneď. Mnohé z nich sa stali podkladom a inšpiráciou pre vznik tlačenej knihy a u mnohých majiteľov mali v knižniciach nezanedbateľné miesto aj popri tlačенých vydaniach.

ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZOV

- AGER S. Evolution of Chinese characters. *Omniplot*. [online]. [bez dátumu] [cit. 2020-09-28]. Dostupné na: <https://www.omniplot.com/chinese/evolution.htm>
- [BARAN, I.]. *Tlačové písma* [online]. [Prešov], [bez dátumu] [cit. 2019-12-11]. Dostupné na: <http://www.ivob.sk/poznamky/GDM1/pismo.pdf>
- BARBARE, R. *The Sealed Scroll, Part 1* [online]. 2019 [cit. 2019-09-09]. Dostupné na: <https://rickbarbarebiblestudies.blog/2019/11/02/revelation-5-the-sealed-scroll-part-1/>
- CARPENTER, R. Codex binding. In: *AtlasQuest* [online]. [bez dátumu] [cit. 2018-02-15]. Dostupné na: <https://www.atlasquest.com/tutorials/logbooks/codex/>
- Crítica textual para Dummies* [online]. Universidad de Valladolid, 2018 [cit. 2019-10-19]. Dostupné na: <https://ecdótica.hypotheses.org/tag/cuadernos>
- ČAPKA F. a K. SANTLEROVÁ, F. *Stručný vývoj písma*. Brno: Masarykova univerzita, 1994.
- DALL'ORTO, G. File:1-3 - Stoà of Attalus Museum - Ostraka against Perikles, Kimon, Aristeides. In: *wikimedia.org* [online]. Nov 9 2009 [cit. 2020-07-30]. Dostupné na: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1-3_-_Sto%C3%A0_of_Attalus_Museum_-_Ostraka_against_Perikles,_Kimon,_Aristeides_-_Photo_by_Giovanni_Dall%27Orto,_Nov_9_2009.jpg
- Ďáblova bible [online]. Muzeum města Ústí nad Labem, ©2011 [cit. 2019-09-09]. Dostupné na: <http://www.muzeumusti.cz/c1646/Dablova-bible/>
- Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy [online]. 2003- [cit. 2017-05-18]. Dostupné na: http://aleph.nkp.cz/F/RVB57K1CLCAIFGX8FV39HXRDDQVDMMCU9BSJ9HFHJ99VH1L21U-26446?func=file&file_name=find-b&local_base=KTD
- DECKER, V. *Dejiny ručnej výroby papiera na Slovensku*. Matica slovenská, 1982.
- De officiis ministrorum. *Biblioteca Nacional de Portugal* [online]. [bez dátumu] [2019-08-09]. Dostupné na: <http://purl.pt/31608/1/index.html#/6-7/html>
- Der Kölner Mani-Kodex. *Kölner Papyri* [online]. Uni-Köln, 2004 [cit. 2015-20-12]. Dostupné na: <https://papyri.uni-koeln.de/features/mani-kodex>
- Describing Medieval Manuscripts. *Medieval manuscripts blog* [online]. British Library Board, [bez dátumu] [cit. 2016-05-05]. Dostupné na: <http://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2012/10/describing-medieval-manuscripts.html>

- Effective Chinese Characters Tutorial *Mandarinpedia* [online]. [bez dátumu] [cit. 2020-09-28]. Dostupné na: <https://www.mandarinpedia.com/effective-chinese-characters-tutorial/>
- FAULMANN, K. *Illustrierte Geschichte der Schrift*. Wien; Pest; Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1880.
- Fénické písmo. *Udalosti historie* [online]. 2012 [cit. 2018-08-07]. Dostupné na: <http://udalosti-historie.comehere.cz/index.php?article=12>
- FÖLDES-PAPP, K. *Vom Felsbild zum Alphabet: Die Geschichte der Schrift in ihren frühesten Vorstufen bis zur modernen lateinischen Schreibschrift*. Stuttgart: Belser, 1966.
- FRANCO, Eli, 2003. The Oldest Philosophical Manuscript in Sanskrit. *Journal of Indian Philosophy* [online]. 2003, roč. 31, č. 1/3, s. 21–31 [cit. 30.9.2020]. ISSN 0022-1791. Dostupné na: doi:[10.1023/A:1024690001755](https://doi.org/10.1023/A:1024690001755)
- FUNKE, F. *Buchkunde: Ein Überblick über die Geschichte des Buch- und Schriftwesens*. VEB, 1963.
- GAZDA, J. *Dejiny_pisma.pdf: učební materiály* [online]. Filozofická fakulta, podzim 2010 [cit. 2011-03-03]. Dostupné na: https://is.muni.cz/el/phil/podzim2010/RJA115/um/Dejiny_pisma.pdf
- JEAN, G. *Písmo – pamäť ľudstva*. Bratislava: Slovart, 1987. ISBN 80-7145-114-2.
- Geschichte des Buches. *Buchbilder – Bühne für Bücher* [online]. [bez dátumu] [cit. 2019-12-10]. Dostupné na: <https://buchbilder.jimdo.com/aktuell/geschichte-des-buches/>
- Glossaries. *Catalogue of illuminated manuscripts* [online]. ©The British Library, [bez dátumu] [cit. 2018-08-09]. Dostupné na: http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/glossary.asp?_ga=2.158287354.1748593145.1535365030-369064408.1535365030
- Glossary of Terms* [online]. [bez dátumu] [cit. 2017-09-29]. Dostupné na: <http://www.library.manchester.ac.uk/inthebigynnyng/manuscript/English%20MSS%20Glossary.pdf>
- GULLICK, M. *The Codex Gigas: a revised version of the George Svensson* [online]. Stockholm: The National Library of Sweden, November 2006 [cit. 2017-08-07]. Dostupné na: <http://www.kb.se/Dokument/Press/Sidor%20fr%C3%A5n%20Biblis38.pdf>
- HALDEMAN, J. A brief history of pictograms and ideograms. In: *Saffron interactive* [online]. London, [bez dátumu] [cit. 2019-09-09]. Dostupné na: <https://saffroninteractive.com/a-brief-history-of-pictograms-and-ideograms/>
- HLAVÁČEK, I., KAŠPAR, J. a R. NOVÝ. *Vademecum pomocných věd historických*. Jinočany: H+H, 2004. ISBN 80-7319-004-4.

- HÚŠČAVA, A. *Dejiny a vývoj nášho písma*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, 1951.
- JEAN, G. *Písmo: paměť lidstva*. Bratislava: Slovart, 1994.
- KADLEC, V. Na okraj knihy. In: LOUKOTKA, Č. *Vývoj písma*. Praha: Orbis, 1946, s. 5-6.
- KÉKI, B. *5000 let písma*. Praha: Mladá fronta, 1984.
- Klinové písmo. *Encyclopaedia Beliana* [online]. [cit. 2019-09-06]. Dostupné na: <https://beliana.sav.sk/heslo/klinove-pismo>
- Kódex. *Encyclopaedia Beliana* [online]. [cit. 2019-09-06]. Dostupné na: <https://beliana.sav.sk/heslo/kodex>
- KRAUSE, C. Falten und Zuschneiden eines Pergaments. In: Virtuelles Museum DH [online]. Universität Trier, 2015 [cit. 2019-08-09]. Dostupné na: <http://dhmuseum.uni-trier.de/node/359>
- KUČERA, M. Predslov. In: *Nitriansky kódex*. Martin: Matica slovenská, 1987, s. 6-7. Faksimile.
- LEXA, F. *Veřejný život ve starověkém Egypte. I*. Praha: ČSAV, 1955.
- Lexicon of Greek Personal Names* [online]. Arts and Humanities Research Council; The British Academy; University of Oxford, [bez dátumu] [cit. 2019-11-11]. Dostupné na: <https://www.lgpn.ox.ac.uk/online/index.html>
- Little Loft Art History 101: Cave Art* [online]. 3. 1. 2015 [cit. 2019-09-09]. Dostupné na: <https://littleloftstudios.com/blog-posts/2014/11/5/art-history-cave-paintings>
- LOUKOTKA, Č. *Vývoj písma*. Praha: Orbis, 1946.
- MANGUEL, A. *A history of reading*. Penguin Books, 1997.
- MANNING, S. Process of copying the Old Testament by Jewish Scribes. *Historian on the Warpath* [online]. ©2019 [cit. 2019-12-10]. Dostupné na: <https://scottmanning.com/content/process-of-copying-the-old-testament-by-jewish-scribes/>
- MAREK, J. Kódex. In: *Encyklopedie knihy* [online]. Knihovna AV ČR, ©2019 [cit. 2019-07-13]. Dostupné na: [https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Kodex_\(rukopisn%C3%A1_kniha\)](https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Kodex_(rukopisn%C3%A1_kniha))
- Medieval manuscripts. TrobEu [online]. [Girona: University of Girona, 2015] [cit. 2020-01-01]. Dostupné na: <http://www.trob-eu.net/en/medieval-manuscripts.html>
- MYSLÍNOVÁ CEJPKOVÁ, P. Sázka odhalila tajemství klínového písma [online]. [bez dátumu] [cit. 2019-09-30]. Dostupné na: <http://vtm.e15.cz/sazka-odhalila-tajemstvi-klinoveho-pisma>

- Najstarší hlaholský text – Kyjevské listy – vznikol na Velkej Morave. In: *teraz.sk* [online]. 2013 [cit. 2018-08-07]. Dostupné na: <http://www.teraz.sk/rok-cyrila-a-metoda/najstarsi-hlaholsky-text-kyjevske/46413-clanok.html?mostViewedArticlesInSectionTab=1>
- Název a definice. *PVH.HISTORIE.UPOL.CZ* [online]. [bez dátumu] [cit. 2018-02-14]. Dostupné na: http://pvh.historie.upol.cz/artkey/pvt_007_0000_12_Nazev_definice.php
- NEMEŠ, J. *Nitriansky kódex a jeho posolstvo*. Ružomberok, 2006. ISBN 80-8084-116-0. *Netztraktat* [online]. ©2014-2018 [cit. 2018-07-07]. Dostupné na: <https://netztraktat.files.wordpress.com/2014/09/kunstabuch-klein2.jpg>
- Pictograms and ideograms. *CSUN* [online]. Northridge: ©California State University, [bez dátumu] [cit. 2018-08-04]. Dostupné na: http://www.csun.edu/~pjd77408/DrD/Art461/MotionLecture/Pictograms_Ideograms.htm
- PILAŘOVÁ, A. *Písmo* [online]. ©2011-2012 [cit. 2019-01-14]. Dostupné na: <http://pismo.xf.cz/historie.html>
- Plataforma 9* [online]. ©Plataforma9, 2019 [cit. 2019-09-09]. Dostupné na: <https://plataforma9.com/>
- PRŮŠOVÁ, J. *Vznik a vývoj písma*. 2. přeprac. vyd. Praha, 2017. ISBN 978-80-7521-046-3.
- Původ abecedy a fénické písmo. *Psychologie chaosu* [online]. 2017 [cit. 2019-09-09]. Dostupné na: <https://www.psychologiechaosu.cz/puvod-abecedy-fenicke-pismo/>
- ROBERTS, C.H. a T.C. SKEAT. *The Birth of the Codex*. London: Oxford University Press, 1987. ISBN 0-19-726061-6.
- SAWE, B.E. What Are Hieroglyphics? In: *WorldAtlas* [online]. ©2019 [cit. 2019-12-10]. Dostupné na: <https://www.worldatlas.com/what-are-hieroglyphics.html>
- SCHNEIDER, D. Besonderheiten mittelalterlicher Bücher. In: *Das Buch im Mittelalter. Virtuelles Museum DH* [online]. Universität Trier, 2016 [cit. 2016-06-07]. Dostupné na: <http://dhmuseum.uni-trier.de/node/371>
- SCHNEIDER, D. Herstellung der Bücher im mittelalterlichen Skriptorium. In: *Das Buch im Mittelalter. Virtuelles Museum DH* [online]. Universität Trier, 2016 [cit. 2016-06-07]. Dostupné na: <http://dhmuseum.uni-trier.de/node/359>
- SCHÖN, E. *Der Verlust der Sinnlichkeit oder Die Verwandlung des Lesers – Mentalitätswandel um 1800*. Klett- Stuttgart: Cotta Verlag, 1987.
- SOPKO, J. O vzniku, pôvode a histórii Nitrianskeho kódexu. In: *Nitriansky kódex*. Martin: Matica slovenská, 1987, s. 8-13.
- SPUNAR, Pavel. *Kodikologie a paleografie*. 1961.

- Stredoveké skriptória. *Knižná väzba* [online]. 23. decembra 2014 [cit. 2019-01-14]. Dostupné na: <https://chanele6020.wordpress.com/2014/12/23/stredoveke-skriptoria/>
- Sumerian Cuneiform. *Thinglink* [online]. [bez dátumu] [cit. 2019-12-01]. Dostupné na: <https://www.thinglink.com/scene/722935736617140224>
- ŠEDIVÝ, J. et al. *Latinská epigrafia*. Univerzita Komenského v Bratislave: Bratislava, 2014.
- ŠIŠMIŠ, M. *Trenčín: vlastivedná monografia. 1*. Bratislava: Alfa, 1993. ISBN 80-05-01114-8, s. 41.
- ŠPETKO, J. *Dejiny písma a knihy*. 1. vyd. Bratislava: SPN, 1963.
- TAGANOV, I. N. *The mystery of Alphabet: Ancient model of Time*. Saint Petersburg: TIN, 2018. ISBN 978-5-4492-0000-6.
- THE OXFORD ENCYCLOPEDIA OF ARCHAEOLOGY IN THE NEAR EAST. Oxford University Press, 1996. ISBN 978-5-4492-0000-6.
- THIEL, H.P. *Die Geschichte des Buches*. Mannheim: Bibliographisches Institut & F.A. Brockhaus AG, 1996.
- The Walters Museum. An unfolded page from the Archimedes Palimpsest. In: *wikipedia.org* [online]. 28 October 2008 [cit. 2020-01-04]. Dostupné na: <https://en.wikipedia.org/wiki/File:ArPalimTypPage.jpg>
- Thovt – Abydos. *Mystický Egypt* [online]. SSK, 2011 [cit. 2020-01-03]. Dostupné na: <http://mystickyegypt.blogspot.com/2011/02/staroegyptsky-buh-thovt-s-hlavou-ibise.html>
- TOBOLKA, Z. *Kniha, její vznik, vývoj a rozbor*. Praha: Orbis, 1949.
- TURIK. R. Pomocné vedy historické I. – Heraldika. VALKA.CZ [online]. 2019- [cit. 2019-09-10]. Dostupné na: <https://www.valka.cz/12862-Pomocne-vedy-historicke-I-Heraldika>
- VAN DER SPUY, B. *A Medieval project (6)* [online]. 2017 [cit. 2019-11-11]. Dostupné na: <http://brianvds.blogspot.com/2017/07/a-medieval-project-6.html>
- VOIT, P. Bastarda. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. 1. vyd. Praha: Libri, 2006. Bibliotheca strahoviensis. Series monographica, II.
- VOIT, P. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. 1. vyd. Praha: Libri, 2006. Bibliotheca strahoviensis. Series monographica, II.
- VOIT, Petr. Kodex. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. 1. vyd. Praha: Libri, 2006. Bibliotheca strahoviensis. Series monographica, II.
- VON MURE, Conrad. *De naturis animalium*. Heidelberg: éd. Árpád Péter Orbán, 1989. Novšie vydanie.

- Vývoj abecedních písem [online]. Brno: Masarykova univerzita [bez dátumu] [cit. 2019-09-27]. Dostupné na:
<https://is.muni.cz/th/pfo4e/10236756/prezentace.pdf?lang=en>
- Zahrajte sa na špiónov: Odhalte význam piktogramov! [online]. ©FPD Media, 2013 [cit. 2019-09-30]. Dostupné na: <https://www.cas.sk/clanok/248044/zahrajte-sa-na-spionov-odhalte-vyznam-piktogramov/>
- WILLIAMS, J. R. Scribal Training in Ancient Egypt. In: *Journal of the American Oriental Society*. 1972, **92**(2), 214-221. ISSN 0003-0279.

SPRÁVNE RIEŠENIA ÚLOH

Kapitola 1

1c

2c

3c

4b

5a: kipu; 5b: petrogramy; 5c: calculi

6a: 196 p.n.l. v Egypte; 6b: v Britskom múzeu; 6c: na oslavu 1. výročia vládnutia Ptolemaia V. (dekrét); 6d: hieroglyfické, démotické a grécke písmo

7: dary vojsku, zníženie / odstránenie daní, odpustenie nedoplatkov, prepustenie väzňov, obdarovanie chrámov, stavanie chrámov, zabezpečenie spravodlivosti pre ľudí

8a: znakov; 8b: hlások; 8c: znaky; 8d: času

9d, e

10 ideogramy; Poľovník opustil dom, spal jednu noc na ostrove, išiel na iný ostrov, kde spal dve noci, poľoval, zabil mroža a vrátil sa domov.

11b

12a

13a: kože; 13b: riadkov; 13c: čierne; 13d: nahlas; 13e: telo; 13f: kontrola; 13g: spočítať; 13h: miestach; 13i: Božie

14a: hrobov; 14b: pohrebe; 14c: totožné; 14d: majetku; 14e: chodiť / naruby; 14f: prekážky

Kapitola 2

1: papyrus

2: papier

3: pergamen

4: hlina

5: + lacnejší, dostupnejšia látka – vo vlhkom prostredí sa rozpadával, nevydržal viac ako 100 rokov, pri čítaní potrebné obe ruky

6: + trvácnosť, hladkosť, ohybnosť, možnosť písať na obe strany a opravovať chyby
– výroba náročná na opracovanie a čas, drahý

7b

8: kameň, hlina, kov, palmové listy, lístie, skarabeus

10a: áno; 10b: áno; 10c: nesmrteľnosť / obnova života; 10d: áno; 10e: ako ochrana; 10f: zlato / striebro / drahé kamene; 10g: áno; 10h: áno

11

Výpoveď	áno / nie
Papier zo zahraničia sa na Slovensko dostával hlavne z Číny.	nie
Pergamen sa na Slovensku používal ešte v 15. storočí.	áno
Prvá papiereň na Slovensku vznikla v Liptovskom Michale.	nie
Od 17. storočia sa papier predával na jarmokoch a trhoch.	áno
Levočská papiereň vyhorela.	áno
Na území Slovenska sa papier kontinuálne objavoval v 12. storočí.	nie
Najstarší text na papieri na Slovensku bol vyhotovený v Trnave.	nie
Papier sa predával aj v lekárňach.	áno

Kapitola 3

1 penovec

2b, c

3a: železo, kosti, vosková tabuľka; 3b: miniatúry, stena; 3c: trstina, papyrus, pergamen

4a: opravy; 4b: vyznačovanie názvov, kapitol a písmen červenou (modrou) farbou; 4c: purpur; 4d: chryzografia

Kapitola 4

1a

2c

3c

4: pergamen, srsti, vápno, srst', napne, slnko

5a: incipit; 5b: antropomorfná iniciála; 5c: bordúra; 5d: palimpsest; 5e: dedikácia; 5f: droléria; 5g: exlibris; 5h: explicit; 5i: filigrán; 5j: rozvilina; 5k: foliácia; 5l: majuskula; 5m: kaligrafia; 5n: iluminácia; 5o: iniciála; 5p: kolofón; 5q: abreviatúra; 5r: chryzografia; 5s: devíza; 5t: marginália; 5u: rozeta; 5v: minuskula; 5w: rubrikácia; 5x: palmeta; 5y: reprezentant; 5z: vrecková kniha; 5aa: beštiár; 5bb: zoomorfná iniciála

6: 1 bordúra, 2 miniatúra, 3 iniciála, 4 bas-de-page (päta strany), 5 floratúra, 6 textové zrkadlo

7a: miniatúra; 7b: abreviatúra; 7c: abreviatúra; 7d: droléria; 7e: explicit; 7f: incipit; 7g: zoomorfná iniciála; 7h: antropomorfná iniciála; 7i: arabeska; 7j: kolofón (pisársky); 7k: reprezentant; 7l: groteska; 7m: iniciála; 7n: chryzografia

DEJINY PÍSM A RUKOPISNEJ KNIHY: ZÁKLADY K PREDMETU DEJINY KNIHY A KNIŽNÍC

© Doc. Mgr. Lucia Lichnerová, PhD. a Mgr. Marta Špániová, PhD.

Afiliácia:

Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Katedra knižničnej a informačnej vedy

Recenzenti:

Doc. PhDr. Pavol Rankov, PhD.

Mgr. Milan Regec, PhD.

© STIMUL a autorky

Dielo je vydané pod medzinárodnou licenciou **Creative Commons CC BY-NC-SA 4.0** (vyžaduje sa: povinnosť uvádzať pôvodného autora diela; povinnosť odvodené dielo zdieľať pod rovnakou licenciou ako pôvodné dielo; len nekomerčné použitie odvodeného diela). Viac informácií o licencií a použití diela: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Vydavateľstvo:

STIMUL, Poradenské a vydavateľské centrum FIF UK, Bratislava

<http://fphil.uniba.sk/stimul>

1. vydanie

ISBN 978-80-8127-269-1 (PDF)

ISBN 978-80-8127-270-7 (EPUB)

Rozsah: 97 strán, 29 obrázkov, 1 príloha = 3,59 AH